

The Nature of Human-Centered Governance and Its Characteristics from the Perspective of the Quran in Encountering Modern Governance Paradigms

Mohammad Taqi Sobhani¹, Mahdi Emami², Alireza Kowsarnia³

¹ Assistant Professor, Research Institute of Philosophy and Theology, Islamic Sciences and Culture Academy, Qom, Iran (**Corresponding author**). mtsobhani@gmail.com

² Ph.D., Philosophy of Social Sciences, Baqir al-Olum University, Qom, Iran. mahdiemami110@gmail.com

³ Master's Student, Philosophy of Social Sciences, Faculty of Social Sciences, University of Tehran, Tehran, Iran. kowsarnia78@gmail.com

Abstract

Governance in the contemporary world is one of the most fundamental concepts in the field of political science, management, and social studies, and diverse models of it have been posited in the form of the modern state, centralized bureaucracy, good governance, and other prevalent formulations. Nevertheless, many of these models, in their theoretical foundation, define the human being not as a creature possessing intrinsic dignity (karāmah), will, and the capacity for transcendence, but rather as an element within the mechanism of power, management, and control. The current research has also commenced from this very problem and has endeavored to demonstrate that in modern models, particularly within the framework of the Hobbesian state and bureaucratic structures, the human being is reduced from an active agent to a passive instrument, and his true relationship with economic, familial, and social life becomes disrupted. Based on the formulation of this article, even certain centralized readings of power in the religious world, when reread in the format of the modern state, might reproduce this very reductionism and distance the human being from his authentic position. Therefore, the fundamental problem of the article is finding a model of governance that, while avoiding the reduction of the human being to a subject of administration and control, can preserve his genuine position within the context of social, political, and moral life, and present a conceptual and theological alternative vis-à-vis modern paradigms. The main objective of the article is the rereading and formulation of a Quranic model of human-centered governance vis-à-vis modern models of governance. This research has endeavored, by relying upon the scientific authority of the Quran, to present a theoretical framework for governance whose subject, ultimate end (ghāyah), and mechanisms are organized not around the structure of power or merely the provision of

Cite this article: Sobhani, M.T., Emami, M. & Kowsarnia, A.R. (2026). The Nature of Human-Centered Governance and Its Characteristics from the Perspective of the Quran in Encountering Modern Governance Paradigms. *Islamic Governance Studies*, 2(1), p. 37-64. <https://doi.org/10.22081/jislamicgo.2026.74061.1058>

Received: 2025-07-14 ; **Revised:** 2025-09-09 ; **Accepted:** 2025-10-03 ; **Published online:** 2026-03-30

Type of article: Research Article
<https://jislamicgov.isca.ac.ir>

Publisher: Islamic Sciences and Culture Academy

©2026/authors retain the copyright and full publishing rights

interests, but rather around the "Quranic human being". This objective, on the one hand, is directed at critiquing prevalent modern models, and on the other hand, is an effort to extract and compile an alternative model of governance wherein the human being is recognized as a creature endowed with dignity (*karāmah*), divine trust (*amānah*), volition, the possibility of choice, and the ability to participate in constructing his own destiny. In other words, the article seeks to elevate governance beyond the level of an administrative system or a mechanism of political management, and transform it into a constellation of guidance, growth, equity (*qist*), and the actualization of human potentials. Within this framework, the Quran is perceived not merely as a moral source for reforming the behavior of rulers, but as the origin of an independent theory regarding governance. The pivotal question or problem of the article is what human-centered governance is from the perspective of the Quran, and what characteristics it possesses that distinguish it from modern models of governance. At the heart of this question, several subsidiary problems are also posed: first, what relationship is established between the human being, power, and the system of governance in the logic of the Quran; second, how can a model of governance be designed that does not render the human being an instrument of power, but rather considers him an active agent and a role-player; third, what kind of epistemic and normative alternative does this model present in encountering modern paradigms. The article also raises the concern that if religious and seminary (*hawzawī*) thought does not enter the arena of the knowledge of governance in a timely manner, the concepts and language of this field will be completely placed at the disposal of secular and modern formulations, and any subsequent effort to append religious expressions to them will practically be digested within that same modern logic. Hence, the issue is not merely describing an ideal model, but defending the possibility and necessity of religious theorization in the domain of governance. The research method has been analytical-documentary and is founded upon extracting the semantic system of the Quran. This research, with a conceptual and text-centered approach, has approached the fundamental concepts in the Quran that are linked with the position of the human being, his relationship with God, society, and history, as well as the mechanism of guiding and regulating collective life. Instead of field, statistical, or purely descriptive methods, this research endeavors to arrive at a theoretical model of governance through the internal analysis of Quranic concepts and examining the relations among them. This method enables the researcher to construct a coherent semantic network from concepts such as dignity (*karāmah*), divine trust (*amānah*), volition, vicegerency (*khilāfah*), the unified community (*ummah wāḥidah*), the prophetic mission for rising with equity (*bi'thah* for *qiyām bi-al-qist*), the negation of coercion, and the centrality of choice, and to formulate the model of human-centered governance on that basis. In fact, this research goes beyond the level of scattered citation of verses and attempts to extract a conceptual system from the Quran that possesses the capacity for theorization in the domain of governance. The results indicate that human-centered governance in the logic of the Quran is a trilateral model: for the human being, with the human being, and because of the human being. Being "for the human being" means that governance must be in the service of the transcendence and true good of the human being, not in the service of reproducing power, bureaucracy, or reduced interests. Being "with the human being" denotes that the human being in the Quranic logic is not merely the addressee of the rulers' decisions, but rather an active partner in decision-

making, management, and social change; as based on the article's citation of verses such as "And consult them in the matter" (wa shāwirhum fī al-amr) and "Indeed, Allah will not change the condition of a people until they change what is in themselves" (inn Allāha lā yughayyiru mā bi-qawmin ḥattā yughayyirū mā bi-anfusihim), social change and reform are not possible without the conscious and volitional presence of the human being. Being "because of the human being" also means that all decisions and mechanisms of governance must ultimately culminate in the preservation of human dignity, his growth, and his existential elevation. In addition to this, the results demonstrate that this model is founded upon four theological foundations: the precedence of human values, the teleological view of human existence, the priority of growth and equity (qist), and the agency of the human being in changing destiny. On this very basis, concepts such as dignity (karāmah), divine trust (amānah), volition, vicegerency (khilāfah), the unified community (ummah wāḥidah), rising with equity (qiyām bi-al-qist), the negation of coercion, and the centrality of choice constitute the conceptual pillars of this theory. The fundamental difference of this model with modern models lies in the fact that modern models—when they speak of participation, rights, or welfare—ultimately reduce the human being to the level of material interests and functions, whereas Quranic governance emphasizes the precedence of human values and the existential guidance of the human being. In sum, human-centered governance from the perspective of the Quran is not merely a religious version of modern humanism; rather, it is an independent, theological, and coherent model of governance that is founded upon the divine primordial nature (fiṭrah), existential guidance, the intrinsic dignity of the human being, and his active role in constructing individual and collective destiny. This model presents a profound and distinct alternative vis-à-vis the Hobbesian state, modern bureaucracy, and other formulations that render the human being a subject of control and administration; an alternative wherein the human being is not an instrument, but the axis and ultimate end (ghāyah) of governance. From this perspective, optimal Quranic governance must simultaneously be the preserver of the human being's dignity and responsible freedom, provide the ground for equity (qist) and growth, and be realized with the active participation of human beings. Therefore, if an Islamic and Quranic theory regarding governance is to be formed, it must transcend the level of formal adaptation from modern models, and construct an indigenous, authentic, and human-centered model upon the foundation of the semantic system of the Quran.

Keywords: Human-Centered Governance, Governance Model, Theology of Governance, The Noble Quran, Modern Governance.

ماهية الحكومة المرتكزة على الإنسان وخصائصها من المنظور القرآني في مواجهة الرؤى الحديثة للحكومة

محمدتقي سبحاني^١، مهدي كوثنيا^٢، عليرضا كوثنيا^٣

^١ أستاذ مساعد، معهد الفلسفة والكلال، مركز أبحاث العلوم والثقافة الإسلامية، قم، إيران (المؤلف المسؤول)، mtsobhani@gmail.com

^٢ دكتوراه، فلسفة العلوم الاجتماعية، جامعة باقر العلوم (ع)، قم، إيران، mahdiemami110@gmail.com

^٣ ماجستير، فلسفة العلوم الاجتماعية، كلية العلوم الاجتماعية، جامعة طهران، طهران، إيران، kowsarnia78@gmail.com

الملخص

تُعَدُّ الحكومة في العالم المعاصر إحدى أكثر المفاهيم أساسية في حقل العلوم السياسية والإدارة والدراسات الاجتماعية، وقد طُرحت أنماط متنوعة منها في قالب الدولة الحديثة، والبيروقراطية المركزية، والحكومة الرشيدة، وغيرها من الصياغات الراجحة. ومع ذلك، فإن العديد من هذه الأنماط في بنائها النظري لا تعرّف الإنسان بوصفه كائناً ذا كرامة ذاتية، وإرادة، وقابلية للتسامح، بل بوصفه عنصراً داخل آلية السلطة والإدارة والتحكم. وقد انطلق البحث الحالي من هذه المشكلة ذاتها، وسعى ليظهر أنه في الأنماط الحديثة، ولا سيما في إطار الدولة الهولندية (نسبة إلى هوبز) والهيكل البيروقراطية، يُختزل الإنسان من فاعل ناشط إلى أداة منفصلة، ويختل ارتباطه الحقيقي بالحياة الاقتصادية والعائلية والاجتماعية. وبناءً على صياغة هذا المقال، فإنه حتى بعض القراءات المركزية للسلطة في العالم الديني، عندما يُعاد طرحها في قالب الدولة الحديثة، قد تعيد إنتاج هذه الاختزالية ذاتها، وتُبعد الإنسان عن مكانته الأصيلة. ولذلك، تتمثل المشكلة الأساسية للمقال في إيجاد نموذج للحكومة يمكنه، إلى جانب تجنب اختزال الإنسان في موضوع للإدارة والتحكم، أن يحفظ مكانته الحقيقية في متن الحياة الاجتماعية والسياسية والأخلاقية، وأن يقدّم بديلاً مفاهيمياً ولاهوتياً في مواجهة الرؤى الحديثة. ويتمثل الهدف الرئيسي للمقال في إعادة قراءة وصياغة نموذج قرآني للحكومة المرتكزة على الإنسان في مقابل الأنماط الحديثة للحكومة. وقد كابد هذا البحث، بالاعتماد على المرجعية العلمية للقرآن، تقديم إطار نظري للحكومة لا ينتظم موضوعه وغايته وآلياته حول بنية السلطة أو مجرد تأمين المصالح، بل حول «الإنسان القرآني». وهذا الهدف ناظرٌ من جهة إلى نقد الأنماط الحديثة الراجحة، وهو من جهة أخرى محاولة لاستنباط وتدوين نموذج بديل للحكومة يُعرف فيه الإنسان بوصفه كائناً متمتعاً بالكرامة، والأمانة، والإرادة، وإمكانية الاختيار، والقدرة على المشاركة في صنع مصيره. وبعبارة أخرى، يسعى المقال إلى الارتقاء بالحكومة من مستوى نظام إداري أو آلية للإدارة السياسية، وتحويلها إلى منظومة من الهداية، والرشد، والقسط، وإخراج الاستعدادات الإنسانية من القوة إلى الفعل. وفي هذا الإطار، لا يُعدُّ القرآن مجرد مصدر أخلاقي لإصلاح سلوك الحكام، بل يُتلقى بوصفه منشأً لنظرية مستقلة في باب الحكومة. ويتمثل التساؤل أو المشكلة المحورية للمقال في: ما هي الحكومة المرتكزة على الإنسان من المنظور القرآني؟ وما هي الخصائص التي تميزها عن الأنماط الحديثة للحكومة؟ وفي طيات هذا التساؤل، تُطرح عدة مسائل

استناداً إلى هذه المقالة: سبحاني، محمدتقي؛ إمامي، مهدي؛ كوثنيا، علي رضا (٢٠٢٤). ماهية الحكومة المرتكزة على الإنسان وخصائصها من المنظور القرآني في مواجهة الرؤى الحديثة للحكومة. *دراسات الحكومة الإسلامية*، (١)٢، ص ٣٧-٤٤.

<https://doi.org/10.22081/jislamicgo.2026.74061.1058>

تاريخ الاستلام: ٢٠٢٥/٠٧/١٤؛ تاريخ المراجعة: ٢٠٢٥/٠٩/٠٩؛ تاريخ القبول: ٢٠٢٥/١٠/٠٣؛ تاريخ النشر: ٢٠٢٤/٠٣/٢٠

<https://jislamicgov.isca.ac.ir>

الناشر: المعهد العالي للعلوم والثقافة الإسلامية

نوع المقالة: بحثية

فرعية أيضاً: أولاً، ما هي النسبة القائمة بين الإنسان والسلطة ونظام الحوكمة في المنطق القرآني؟ ثانياً، كيف يمكن تصميم نموذج للحوكمة لا يجعل الإنسان أداةً للسلطة، بل يعتبره فاعلاً نشطاً وصاحب دور؟ ثالثاً، ما هو نوع البديل المعرفي والمعياري الذي يقدمه هذا النموذج في مواجهة الرؤى الحديثة؟ كما يطرح المقال هذا الهاجس المتمثل في أنه إذا لم يدخل الفكر الديني والحوزوي في الوقت المناسب إلى ساحة معرفة الحوكمة، فإن مفاهيم ولغة هذا الحقل ستوضع بالكامل تحت تصرف الصياغات العلمانية والحديثة، وأي محاولة لاحقة لإصاغ التعبيرات الدينية بها ستهضم عملياً في ذلك المنطق الحديث نفسه. ومن هنا، فإن المسألة ليست مجرد وصفٍ لنموذج مثالي، بل هي دفاع عن إمكانية وضرورة التنظير الديني في حقل الحوكمة. منهج البحث هو تحليلي-وثائقي، ويرتكز على استخراج المنظومة الدلالية للقرآن. وقد توجه هذا البحث، بمقاربة مفاهيمية تتمحور حول النص، نحو المفاهيم التأسيسية التي ترتبط في القرآن بمكانة الإنسان، وعلاقته بالله والمجتمع والتاريخ، وكذلك بألية الهداية وتنظيم الحياة الجماعية. وبدلاً من المناهج الميدانية، أو الإحصائية، أو الوصف البحث، يسعى هذا البحث من خلال التحليل الداخلي للمفاهيم القرآنية وقياس النسبة بينها، للوصول إلى نموذج نظري للحوكمة. ويتيح هذا المنهج للباحث بناء شبكة دلالية منسجمة من مفاهيم مثل الكرامة، والأمانة، والإرادة، والخلافة، والأمة الواحدة، والبعثة للقيام بالقسط، ونفي الإكراه، ومحورية الاختيار، وأن يصيغ بناءً عليها نموذج الحوكمة المرتكزة على الإنسان. وفي الواقع، يتجاوز هذا البحث مستوى الاستناد المتناثر للآيات، ويحاول استنباط منظومة مفاهيمية من القرآن تمتلك أهلية التنظير في حقل الحوكمة. وتُظهر النتائج أن الحوكمة المرتكزة على الإنسان في المنطق القرآني هي نموذج ثلاثي الأبعاد: لأجل الإنسان، ومع الإنسان، ومن أجل الإنسان. إن كونها «لأجل الإنسان» يعني أن الحوكمة يجب أن تكون في خدمة التسامي والخير الحقيقي للإنسان، وليس في خدمة إعادة إنتاج السلطة، أو البيروقراطية، أو المصالح المُختزلة. وكونها «مع الإنسان» يبيّن أن الإنسان في المنطق القرآني ليس مجرد متلقٍ لقرارات الحكام، بل هو شريك فَعَالٍ في صنع القرار، والإدارة، والتغيير الاجتماعي؛ وكما استند المقال إلى آيات مثل (وشاورهم في الأمر) (وإن الله لا يغير ما بقوم حتى يغيروا ما بأنفسهم)، فإن التغيير والإصلاح الاجتماعي غير ممكنين دون الحضور الواعي والإرادي للإنسان. وكونها «من أجل الإنسان» يعني أيضاً أن جميع قرارات وآليات الحوكمة يجب أن تفضي في النهاية إلى صيانة الكرامة الإنسانية، ورشده، وتساميه الوجودي. وعلاوة على ذلك، تُظهر النتائج أن هذا النموذج يستند إلى أربعة أسس لاهوتية: تقدم القيم الإنسانية، والنظرة الغائبة لوجود الإنسان، وأولوية الرشد والقسط، وفاعلية الإنسان في تغيير المصير. وبناءً على ذلك، تشكل مفاهيم مثل الكرامة، والأمانة، والإرادة، والخلافة، والأمة الواحدة، والقيام بالقسط، ونفي الإكراه، ومحورية الاختيار، الأركان المفاهيمية لهذه النظرية. ويكمن الفارق الأساسي بين هذا النموذج والأنماط الحديثة في أن الأنماط الحديثة -عندما تتحدث عن المشاركة أو الحقوق أو الرفاه- تختزل الإنسان في النهاية إلى مستوى المصالح والوظائف المادية، في حين تؤكد الحوكمة القرآنية على تقدم القيم الإنسانية والهداية الوجودية للإنسان. وفي المجموع، فإن الحوكمة المرتكزة على الإنسان من المنظور القرآني ليست مجرد نسخة دينية من النزعة الإنسانية الحديثة، بل هي نموذج مستقل، لاهوتي، ومنسجم للحوكمة يبتني على الفطرة الإلهية، والهداية الوجودية، والكرامة الذاتية للإنسان، ودوره الفعّال في صنع المصير الفردي والجماعي. ويقدم هذا النموذج بديلاً عميقاً ومختلفاً في مواجهة الدولة الهوبزية، والبيروقراطية الحديثة، وغيرها من الصياغات التي تجعل الإنسان موضوعاً للتحكم والتسيير؛ بديلاً لا يكون الإنسان فيه أداة، بل محوراً وغايةً للحوكمة. ومن هذا المنظور، فإن الحوكمة القرآنية المنشودة يجب أن تكون حافظة للكرامة والحرية المسؤولة للإنسان، وأن تمهد الأرضية للقسط والرشد، وأن تتحقق بمشاركة فعالة من قبل البشر. وبناءً عليه، إذا كان مقررًا بلورة نظرية إسلامية قرآنية حول الحوكمة، فيجب تجاوز مستوى الاقتباس الشكلي من الأنماط الحديثة، وتأسيس نموذج محلي، أصيل، ومركز على الإنسان بناءً على أساس المنظومة الدلالية للقرآن.

الكلمات المفتاحية: الحوكمة المرتكزة على الإنسان، نموذج الحوكمة، لاهوت الحوكمة، القرآن الكريم، الحوكمة الحديثة.

چيستی حکمرانی انسان پایه و ویژگی های آن از منظر قرآن در مواجهه با انگاره های حکمرانی مدرن

محمدتقی سبحانی^۱، مهدی امامی^۲، علیرضا کوثرنیا^۳

^۱ استادیار، پژوهشکده فلسفه و کلام، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، قم، ایران (نویسنده مسئول). mtsobhani@gmail.com
^۲ دکتری، فلسفه علوم اجتماعی، دانشگاه باقرالعلوم (ع)، قم، ایران. mahdiemami110@gmail.com
^۳ کارشناسی ارشد، فلسفه علوم اجتماعی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه تهران، تهران، ایران. kowsarnia78@gmail.com

چکیده

این پژوهش با تحلیل قرآنی حکمرانی انسان پایه، به بازخوانی الگوی قرآنی در برابر انگاره های مدرن حکمرانی می پردازد. مسئله اصلی، تبیین الگویی است که برخلاف دولت هابزی و ساختارهای بوروکراتیک مدرن، نسبت حقیقی انسان با حیات اقتصادی، خانوادگی و اجتماعی را حفظ می کند. تلقی خلافتی از امامت و قرانت مدرن از ولایت فقیه در چارچوب دولت متمرکز، انسان را از فاعل کنش گر به ابزاری منفعل فروکاسته و کرامت و اراده ورزی او را سلب می کند. پژوهش با روش تحلیلی- اسنادی و بر پایه استخراج دستگاه معنایی قرآن، مفاهیم بنیادینی چون کرامت، امانت، اراده ورزی، خلافت، امت واحده، بعثت برای قیام بالقسط، نفی اکراه و محوریت انتخاب را به مثابه ارکان الگوی انسان پایه تبیین می نماید. این پژوهش بر ضرورت صورت بندی الگوی بومی و الهیاتی حکمرانی در مواجهه با پارادایم های مدرن تأکید دارد تا از موضعی مستقل و انتقادی، چارچوب نظری بدیلی بر پایه مرجعیت علمی قرآن عرضه کند. یافته ها نشان می دهد که حکمرانی انسان پایه، الگویی سه سویه «برای انسان»، «با انسان» و «به خاطر انسان» است که بر مبانی چهارگانه الهیاتی تقدم ارزش های انسانی، نگاه غایی به وجود انسان، اولویت رشد و قسط و کنش گیری در تغییر سرنوشت استوار است؛ الگویی که با تأکید بر هدایت و جودی و فطرت الهی، بدیلی منسجم در برابر انسان گرایی مدرن ارائه می دهد.

کلیدواژه ها: حکمرانی انسان پایه، الگوی حکمرانی، الهیات حکمرانی، قرآن کریم، حکمرانی مدرن.

استاد به این مقاله: سبحانی، محمدتقی؛ امامی، مهدی؛ کوثرنیا، علیرضا (۱۴۰۵). چيستی حکمرانی انسان پایه و ویژگی های آن از منظر قرآن در مواجهه با انگاره های حکمرانی مدرن. *مطالعات حکمرانی اسلامی*، ۱۲(۱)، ص ۲۷-۶۴. <https://doi.org/10.22081/jislamicgo.2026.74061.1058>

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۴/۲۳؛ تاریخ اصلاح: ۱۴۰۴/۰۶/۱۸؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۷/۲۱؛ تاریخ انتشار آنلاین: ۱۴۰۵/۰۱/۱۰

<https://jislamicgov.isca.ac.ir>

ناشر: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی

© ۱۴۰۵ / نویسندگان دارنده حق مؤلف مقاله خود بدون محدودیت هستند.

۱. مقدمه

نظریهٔ پیشنهادی «حکمرانی انسان‌پایه» تلاشی برای صورت‌بندی الگوی حکمرانی بر بنیاد دستگاه معنایی قرآن کریم و در افق الهیات حکمرانی است، به گونه‌ای که بتواند به مثابهٔ بدیلی متمایز در کنار نظریه‌ها و مدل‌های مسلط حکمرانی معاصر عرضه شود. این تعبیر، برخلاف بسیاری از اصطلاحات رایج در ادبیات نوپای حکمرانی، نه برگرفته از ترجمه‌های متداول غربی، بلکه برآمده از تأملات نظری و بسط مباحثی است که طی سال‌های اخیر در حوزهٔ حکمرانی و الهیات حکمرانی دنبال شده و بدین‌سان به‌عنوان واژه‌ای اختصاصی برای قرانت قرآنی از حکمرانی پیشنهاد می‌شود. ضرورت مسئله این است که اگر ورود اندیشهٔ دینی و حوزوی به عرصهٔ حکمرانی به تأخیر افتد، همان سرنوشتی تکرار خواهد شد که در بسیاری از شاخه‌های علوم انسانی رقم خورد؛ جایی که غیبت اولیهٔ ما موجب شد زبان، مفاهیم و الگوهای سکولار بر میدان دانش مسلط گردد و امکان کنش‌گری و بازآفرینی نظریه‌پردازانه برای اندیشهٔ دینی به شدت محدود شود. در حوزهٔ حکمرانی نیز، استمرار این تأخیر عملاً به بازتولید الگوهایی می‌انجامد که در آن‌ها انسان، قدرت و مناسبات اجتماعی بر مدار تلقی‌های مدرن و غیردینی تعریف می‌شود و هرگونه تلاش متأخر برای افزودن پسوند‌های دینی به این الگوها، ناگزیر در چارچوب همان دستگاه‌های مفهومی هضم و خنثی می‌شود. از این‌رو، طرح به‌موقع و فعال نظریه‌ای برآمده از قرآن، نه صرفاً یک انتخاب مفهومی، بلکه ضرورتی روشی و معرفتی برای حفظ امکان حضور مستقل الهیات در دانش حکمرانی است. این پژوهش از منظر قرآن کریم انجام شده است؛ زیرا در چارچوب باور به مرجعیت علمی قرآن، کتاب خدا صرفاً متن وعظ و اخلاق فردی تلقی نمی‌شود، بلکه به مثابهٔ منبعی جامع، جاودانه و پاسخ‌گوبه نیازهای کلیدی انسان و جامعه، قابلیت اثرگذاری هدایتی بر فرایند تولید معرفت و سامان‌دهی نظام‌های خرد و کلان اجتماعی را داراست. بر این مبنا، اقامه علمی قرآن (یوسفی‌مقدم، ۱۴۰۴) به معنای جریان‌بخشی مستمر آموزه‌های قرآنی در عرصه‌های گوناگون دانش و جهت‌دهی به تولید و ارزیابی علم براساس مبانی و حیانی است و از همین‌رو، پرسش‌های حکمرانی نیز می‌توانند در افق مفهومی قرآن بازتعریف و صورت‌بندی شوند. افزون‌بر این، دلالت‌های اجتماعی قرآن نشان می‌دهد که متن و حیانی ناظر به تنظیم حیات جمعی و عدالت اجتماعی نیز هست و می‌تواند مبنای نظریه‌پردازی در باب رشد، هدایت و نظم اجتماعی قرار گیرد. بر این مبنا، حکمرانی انسان‌پایه عنوانی برای نظریه‌ای است که با اعتماد به ظرفیت‌های بلند قرآن کریم در مورد انسان، جامعه، قدرت و هدایت تاریخی، در پی استخراج تدوین الگویی بدیل از حکمرانی است که موضوع، غایت و سازوکارهای آن حول انسان قرآنی سامان می‌یابد. در این ترکیب، واژهٔ حکمرانی ناظر به مفهومی وسیع و امروزی است که شبکه‌ای از فرایندها، نهادها و سازوکارهای اعمال قدرت و تنظیم مناسبات انسانی را در سطوح گوناگون دربرمی‌گیرد (بویر و همکاران، ۱۴۰۱، ص ۲۴) و وصف انسان‌پایه جهت‌گیری بنیادین این شبکه را به سوی انسان، با تعریف و

مختصاتی که از دل جهان بینی قرآنی به دست می آید، معین می سازد. پرسش از چرایی این نام گذاری و تمایز آن از انسان گرایی مدرن، در ادامه پژوهش پی گرفته خواهد شد، اما در سطح طرح مسئله، همین قدر روشن است که مقصود، گشودن افقی برای فهم حکمرانی از منظر قرآن، با زبانی الهیاتی و در عین حال قابل مقایسه با ادبیات معاصر حکمرانی است.

سوال اصلی پژوهش:

✦ حکمرانی انسان پایه در مواجهه با انگاره های برآمده از حکمرانی مدرن از منظر قرآن کریم چیست و چه ویژگی هایی دارد؟

سوالات فرعی پژوهش:

- ✦ حکمرانی انسان پایه و ویژگی های آن از منظر قرآن چیست؟
- ✦ مبانی الهیاتی این الگوی حکمرانی چیست؟
- ✦ انگاره های برآمده از حکمرانی مدرن که مانع فهم الگوی حکمرانی انسان پایه می شود، چیست و چه نقدی بر آن ها وارد است؟
- ✦ حکمرانی انسان پایه در کدام شبکه معنایی قرآن مدلل می شود؟

۲. چارچوب مفهومی

در چارچوب مفهومی این پژوهش، «حکمرانی» به مثابه مفهومی متمایز از «حکومت» فهم می شود که در ادبیات مدیریت استراتژیک و مطالعات کلان اقتصادی- اجتماعی طی دو دهه اخیر به تدریج به محور بحث ها بدل شده و از سطح یک اصطلاح فنی و توصیفی به سطح یک پارادایم تحلیلی و هنجاری ارتقاء یافته است (بووارد و لوفر، ۱۳۹۳، ص ۳۶). در این سیاق، تعبیر رایج «Governance» در برابر «Government» تنها یک جابه جایی واژگانی نیست، بلکه نشان دهنده دگرگونی عمیق در تلقی از نحوه اداره انسان و تنظیم مناسبات انسانی و اجتماعی است؛ به این معنا که اداره واقعی حیات فردی و جمعی به قالب حکومت های رسمی فروکاسته نمی شود و حکومت، صرفاً جزئی از منظومه وسیع تری از سازوکارهای اعمال قدرت و هدایت فرایندهای جمعی به شمار می آید (کافمن، ۱۴۰۰، ص ۷۴). از همین رو، در ادبیات معاصر، حکمرانی عنوانی برای شبکه ای گسترده از ترتیبات و رویه ها است که در سطوح خرد و کلان، در سطح ملی، درون بنگاه های اقتصادی و اجتماعی و نیز در عرصه فراملی و بین المللی، الگوی اداره و جهت دهی به کنش های انسانی را توضیح می دهد (بویر و همکاران، ۱۴۰۱، ص ۲۸۰-۲۸۳). در این تلقی، انتخاب واژه حکمرانی بیانگر آن است که حوزه اداره امور بشر از حصار ساختارهای دولتی فراتر رفته و در قالب آرایش های متکثر قدرت، منافع و کنش گری های درهم تنیده تجلی می یابد. از میان تعاریف حکمرانی، در این پژوهش، حکمرانی به منزله «مجموعه فرایندها، نهادها،

سنت‌ها و شیوه‌های تصمیم‌گیری و اعمال قدرت» تعریف می‌شود. بدین‌سان، حکمرانی نه صرفاً به یک نهاد مشخص، بلکه به کل ترکیب نهادی و رویه‌ای اشاره دارد که در آن، فرایندهای تصمیم‌سازی و تصمیم‌گیری شکل می‌گیرد، سنت‌ها و هنجارهای پایدار بر عرصه اداره امور سیطره می‌یابد و شیوه‌های متنوع اعمال قدرت و تنظیم مناسبات، صورت‌بندی می‌شود. بر پایه این تعریف، حکمرانی وصف «چگونگی» هماهنگی میان کنش‌گران مختلف و سازوکارهای تحقق اهداف عمومی است، نه صرفاً «کجایی» قدرت و محل استقرار نهاد حاکم. نتیجه منطقی این تعریف آن است که حکومت یا Government، به‌عنوان دستگاه رسمی قدرت در سطح ملی، تنها یکی از اجزای شبکه حکمرانی تلقی می‌شود؛ در حالی که حکمرانی مفهومی فراگیر است که عرصه‌هایی چون شرکت‌ها و بنگاه‌های اقتصادی، نهادهای مدنی، سازمان‌ها و شبکه‌های مردم‌نهاد و حتی سازمان‌های منطقه‌ای و بین‌المللی را دربرمی‌گیرد (بووارد و لوفر، ۱۳۹۳، ص ۲۴۵؛ عجم اوغلو و همکاران، ۱۴۰۱، ص ۵۸-۶۱). بر این اساس، بسیاری از دانشوران عرصه حکمرانی بر این باورند که حتی سازمان‌های بزرگ بین‌المللی نیز امروز تحت سیطره الگوهای حکمرانی فراملی قرار گرفته‌اند و اصول حکمرانی، بیش از مدل‌های سنتی حکومت‌محور، منطق عمل آن‌ها را توضیح می‌دهد؛ امری که در طرح ایده «حکمرانی جهانی» در اسناد و گفتمان‌های بین‌المللی بازتاب یافته است (کاستلز و همکاران، ۱۴۰۰). پذیرش این تعریف از حکمرانی در این پژوهش، صرفاً حکم نقطه‌عزیمت و گشودن باب گفت‌وگو را دارد، نه اعلام فرجام و کفایت تبیین؛ زیرا در سیر تحلیل، به تدریج آشکار خواهد شد که حکمرانی قرآنی از این سطح مفهومی فراتر می‌رود و با تضمین ظرفیت‌های انسانی در معنای حکمرانی، آن را به ساحتی ژرف‌تر و گسترده‌تر ارتقاء می‌بخشد. برای برجسته‌سازی تمایز حکمرانی از حکومت در ادبیات این دانش، به چند خصلت ممیز اشاره می‌شود که می‌توان آن‌ها را در چهار محور اساسی صورت‌بندی کرد:

نخستین ویژگی، تلقی حکمرانی به‌مثابه شبکه‌ای از بازیگران است؛ در حالی‌که در تلقی حکومت‌محور، بازیگران اصلی محدود نهاد‌های مستقر در کانون قدرت رسمی‌اند، در الگوی حکمرانی، طیفی متکثر از کنشگران - از دولت و نهادهای عمومی تا سازمان‌های مردم‌نهاد، شرکت‌های خصوصی، گروه‌های ذی‌نفع و شبکه‌های غیررسمی - در یک بافت ارتباطی به‌هم‌پیوسته و هم‌افزا در شکل‌دهی به تصمیم‌ها و جهت‌دهی به مناسبات نقش ایفا می‌کنند (بویر و همکاران، ۱۴۰۱، ص ۱۴۶).

ویژگی دوم، تقدّم و مرکزیت فرایند تصمیم‌سازی در برابر تصمیم‌گیری محدود و حقوقی است. در حکمرانی، آنچه اهمیت می‌یابد، فرایند پیچیده و چندمرحله‌ای شکل‌گیری سیاست‌ها است که در آن، رفت‌وبرگشت‌های مکرر میان کنش‌گران، تبادل منافع و استدلال‌ها و ترکیب دیدگاه‌ها، نهایتاً به تولد

تصمیمی می‌انجامد که مبنای اداره قرار می‌گیرد. در این چارچوب، اجرا تابع نظام تصمیم‌سازی است، نه محصول اراده حلقه‌های بسته قدرت؛ و تمایز حکمرانی با حکومت‌داری کلاسیک دقیقاً در همین جابه‌جایی کانون ثقل از قدرت تصمیم به فرایند تولید تصمیم رخ می‌دهد (عالی و همکاران، ۱۴۰۳، ص ۶۹).

سومین ویژگی، حضور مجموعه‌ای از ملاک‌ها و معیارها است که سنت‌ها و هنجارهای حکمرانی را از منطق صرفاً حکومتی جدا می‌سازد. از جمله، مشارکت بر بنیان شراکت به‌عنوان مهم‌ترین عنصر حکمرانی مطرح می‌شود؛ بدین معنا که بدون مشارکت فعال بازیگران و صاحبان منافع متعدد، تحقق حکمرانی ممکن نیست (بووارد و لوفر، ۱۳۹۳، ص ۲۴۲). در کنار آن، اصل کارآمدی نیز شاخص بقای حکمرانی محسوب می‌شود؛ به این معنا که دوام و اعتبار هر نظام حکمرانی، در نهایت به میزان تحقق اهداف مورد انتظار و توانایی آن در حل مسائل عمومی و ارتقای کیفیت زندگی وابسته است (کافمن، ۱۴۰۰، ص ۳۳).

چهارمین ویژگی، جابه‌جایی تمرکز از ساختارها به سازوکارها است. در منطق Government، تأکید بر ساختارهای پیشینی، سلسله‌مراتبی و از بالا به پایین است که جایگاه‌ها را تثبیت و نسبت میان بازیگران را تعریف می‌کند؛ در این الگو، ابتدا ساختار طراحی می‌شود و سپس افراد در قالب آن منصوب و مستقر می‌گردند. در مقابل، در حکمرانی، ساختارها - اگر هم وجود داشته باشند - فرع بر سازوکارهایی اند که امکان بروز و تنظیم منافع، اهداف و نقش‌ها را فراهم می‌سازند و همزمان با تحول مناسبات، خود نیز دچار دگرگونی می‌شوند (بویر و همکاران، ۱۴۰۱، ص ۸۰)؛ از این رو، جابه‌جایی نقش‌ها، تغییر موقعیت قدرت و بازتعریف جایگاه کنشگران امری سیال و مستمر است.

بر این اساس، می‌توان گفت، آنچه الگوهای حکمرانی را از یکدیگر متمایز می‌کند، نه صرفاً تفاوت در صورت‌بندی‌های نهادی، بلکه تفاوت در الگوهای تعامل و سازوکارهای هماهنگی است که نسبت ارزش‌ها، نقش بازیگران، فرایندهای تصمیم‌سازی و شیوه‌های اعمال قدرت را تنظیم می‌کند (Rhodes, 1996, p.660). اصطلاحاتی چون «حکمرانی خوب» در برابر «حکمرانی بد»، یا «حکمرانی جدید» در مقابل «حکمرانی سنتی» دقیقاً به تفاوت در همین مدل‌ها اشاره دارد؛ مدلهایی که توسط نهادهایی مانند بانک جهانی و سازمان ملل، گاه در قالب الگوهای چندوجهی برای مناطق مختلف جهان پیشنهاد شده و هر یک، چینی‌های خاص از ارزش‌ها، شاخص‌ها و فرایندها را به‌عنوان صورت مطلوب حکمرانی مفروض می‌گیرند. این چارچوب مفهومی، زمینه لازم را برای تبیین و صورت‌بندی نظریه حکمرانی انسان‌پایه از منظر قرآن کریم فراهم می‌آورد.

۳. چینی‌ها و ویژگی‌های حکمرانی انسان‌پایه

حکمرانی انسان‌پایه در این پژوهش به‌منزله الگویی متمایز از الگوهای مطرح در حکمرانی فهم می‌شود

که می‌توان آن را صورت‌بندی قرآنی حکمرانی در نسبت با انسان و جهان اجتماعی دانست؛ الگویی که در میان مدل‌های متکثر حکمرانی معاصر، ظرفیت عرضه شدن به‌عنوان قرآنی برآمده از متن و منطق قرآن کریم را داراست و از پشتوانه مفهومی و ادبی کافی برای پیگیری در گفتمان علمی حکمرانی برخوردار است.

۳-۱. انتخاب اصطلاح انسان‌پایه

اصطلاح «انسان‌پایه» تعمداً به‌جای تعابیری چون Human-centered Governance برگزیده شده است؛ زیرا این مفاهیم متداول، ذیل ادبیات مفهومی غربی شکل گرفته و حامل دلالت‌های متکثر و بعضاً ناسازگار با منظومه قرآنی‌اند. در حوزه توسعه و حکمرانی، واژه انسان‌محوری به تدریج در بستر اومانیسیم مدرن تثبیت شده و به نوعی انسان‌محوری سکولار و خودبنیاد ارجاع می‌دهد (Contini & Osmana, 2023, p. 2; Fubini, 2003)؛ از همین‌رو، اصطلاح «انسان‌پایه» با تکیه بر سنت مفهومی دینی و برای فاصله‌گذاری آگاهانه با اومانیسیم مدرن و پرهیز از سوءفهم‌های رایج، پیشنهاد می‌شود. بدین ترتیب، «انسان‌پایه» نه تکرار انسان‌محوری مدرن، بلکه کوششی برای بازیابی و بازتعریف جایگاه انسان در چارچوب الهیات قرآنی و تحدید معنای انسان در افقی متفاوت از تلقی‌های رایج غربی است. این تمایز مفهومی برای رفع تردیدها و سوءظن‌های رایج نسبت به به‌کارگیری مفهوم انسان در ادبیات دینی حکمرانی ضروری است و امکان می‌دهد که بحث از انسان، با مفاهیم برخاسته از سنت خودی صورت‌بندی شود. پیشنهاد جایگزینی تعابیری چون «حکمرانی خدامحور» یا «حکمرانی الهی» با «حکمرانی انسان‌پایه»، از منظر این پژوهش واجد اشکال روشی است؛ زیرا موضوع حکمرانی، خداوند نیست، بلکه تغییرات عینی در ساحت فرد و جامعه است. پرسش بنیادین در هر نظریه حکمرانی این است که این حکمرانی با چه کسی، برای چه چیزی و در چه ظرفیتی تحقق می‌یابد و کدام ساحات حیات انسانی را در معرض تغییر قرار می‌دهد؛ صرف توصیف حکمرانی به «الهی» یا «قرآنی»، بدون تعیین موضوع و مضمون عینی آن، پاسخی به این پرسش‌ها به دست نمی‌دهد. در این تلقی، حکمرانی - هر چند ریشه در امر الهی دارد در مقام تحقق، بر مدار انسان و مناسبات انسانی می‌چرخد و از این‌رو، انسان‌پایه بودن، وصف موضوع و میدان تحقق حکمرانی است، نه نفی الهی بودن منبع و غایت آن.

۳-۲. موضوع حکمرانی در منطق قرآنی

نقطه تمایز مدل‌های مختلف حکمرانی، پیش از هر چیز، در تعیین «موضوع» حکمرانی است؛ اینکه حکمرانی قرار است در چه حوزه‌ای و بر کدام ساحت از حیات جمعی، تغییر و تحول ایجاد کند. برخی مدل‌ها، محور حکمرانی را افزایش تولید ناخالص داخلی، تحقق توسعه پایدار یا ارتقای مشارکت اجتماعی می‌دانند (چوتتری و استاکر، ۲۰۱۴، ص ۲۶-۳۷) و متناسب با همین موضوع، بازیگران و

سازوکارهای خود را سامان می‌دهند. در افق قرآنی این پژوهش، پرسش از موضوع حکمرانی به پرسش از این امر بازمی‌گردد که انسان قرآنی باید در کدام ساحت دگرگون شود و چه نوع تحولی در او، غایت نهایی سامان سیاسی و اجتماعی است.

۳-۳. سه‌گانه «برای انسان»، «با انسان» و «به‌خاطر انسان»

هویت مفهومی حکمرانی انسان‌پایه بر سه گزاره بنیادین استوار است؛ حکمرانی، «برای انسان»، «با انسان» و «به‌خاطر انسان» سامان می‌یابد.

۳-۳-۱. حکمرانی برای انسان

مراد از «برای انسان» آن است که انسان - نه به‌مثابه مجموعه‌ای از رانش‌های مادی لذت‌جویانه در تلقی مدرن، بلکه به‌مثابه موجودی با لایه‌های وجودی و کرامت‌های متکثر در منطق قرآن - مخاطب، مقصد و کانون حکمرانی است: «وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ وَحَمَلْنَاهُمْ فِي الْوُجُوهِ وَرَزَقْنَاهُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ وَفَضَّلْنَاهُمْ عَلَى كَثِيرٍ مِمَّنْ خَلَقْنَا تَفْضِيلًا» (اسراء، ۷۰). حکمرانی زمانی قرآنی است که انسان مطلوب به‌عنوان متغیر نخست و محور اساسی در طراحی سازوکارها، نهادها و تصمیم‌ها قرار گیرد و غایت همه ترتیبات، ایجاد تحول در خود انسان و رشد او باشد؛ هرگاه این تحول انسانی از مرکز ثقل خارج شود، صورت حاصل هرچه باشد، حکمرانی قرآنی محسوب نخواهد شد.

۳-۳-۲. حکمرانی با انسان

«با انسان» بودن حکمرانی بدین معناست که انسان نه‌تنها مقصد، بلکه از منظر قرآن کریم شریک فعال در فرایندهای تصمیم‌سازی، مدیریت و تغییر است: «وَسَاوَرُوهُمْ فِي الْأَمْرِ» (آل‌عمران، ۱۵۹) و «إِنَّ اللَّهَ لَا يَغَيِّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتَّىٰ يُغَيِّرُوا مَا بِأَنْفُسِهِمْ» (رعد، ۱۱). حاملان هویت انسانی، با حضور و کنش‌گری خویش، ظرفیت‌ها و استعدادها را در میدان مناسبات اجتماعی فعلیت می‌بخشند و بدین‌وسیله، خود در تغییر خویش و محیط مشارکت می‌کنند؛ حکمرانی که تغییر انسان را به سازوکارهای غیرانسانی و ساختارهای صلب واگذار کند، با منطق انسان‌پایه ناسازگار است.

۳-۳-۳. حکمرانی به‌خاطر انسان

«به‌خاطر انسان» بودن، ناظر به سطح غایت‌شناختی حکمرانی است؛ شبکه مناسبات، سازوکارها و تصمیم‌ها باید نهایتاً به اعتلای انسان و صیانت از ارزش‌های انسانی منتهی شود. در این افق، ارزش‌های انسانی - به تعریفی که در منطق قرآن تبیین می‌شود - در صدر اولویت‌ها و مانیفست‌های حکمرانی قرار می‌گیرند و بر همه ملاحظات اقتصادی، سیاسی، فرهنگی و سنتی تقدم دارند: «يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَىٰ وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ» (حجرات،

۱۳) و «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُونُوا قَوَّامِينَ لِلَّهِ شُهَدَاءَ بِالْقِسْطِ وَلَا يَجْرِمَنَّكُمْ شَنَاَنُ قَوْمٍ عَلَىٰ أَلَّا تَعْدِلُوا اعْدِلُوا هُوَ أَقْرَبُ لِلتَّقْوَىٰ وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ خَبِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ» (مائدة، ۸). از آنجا که حکمرانی همواره با تعارض منافع، تراحم ارزش‌ها و رقابت سنت‌ها مواجه است، اصل انسان‌پایگی اقتضاء می‌کند که در هر انتخاب، کرامت، خصائص بنیادین و گوهر انسانی معیار نهایی داوری باشد؛ هر تصمیم‌سازی که در نهایت این ارزش‌ها را نادیده بگیرد، از دایره حکمرانی قرآنی انسان‌پایه بیرون است.

۳-۴. تمایز با انسان‌گرایی مدرن

گرچه در گفتمان‌هایی مانند «حکمرانی خوب» بر «انسانی بودن» حکمرانی تأکید می‌شود و مدعی‌اند که در حکمرانی بد، انسان ابزار و در حکمرانی خوب انسان هدف است (بویر و همکاران، ۱۴۰۱، صص ۱۲۵-۱۲۹، ۱۶۸). اما تحلیل دقیق‌تر نشان می‌دهد که در بسیاری از این الگوها، موضوع حقیقی حکمرانی همچنان «منافع» است، نه انسان. در این رویکردها، توصیه می‌شود که در فرایند شکل‌گیری منافع، حقوق انسان رعایت شود و شاخص‌هایی چون رفاه، مشارکت و حق انتخاب ارتقاء یابد (بویر و همکاران، ۱۴۰۱، صص ۷۰-۷۱)، اما انسان، محور تصمیم‌سازی قرار نمی‌گیرد و تعریف او به سطحی از حقوق شهروندی و منافع مادی فروکاسته می‌شود. ممکن است برای انسان و با انسان حکمرانی کنیم، اما اولویت ارزش‌های انسانی از دستور کار حکمرانی خارج شود، یا از اولویت بیفتد. یکی از چالش‌های بزرگ حکمرانی‌ها، چالش تعارض منافع است. حکمرانی باید بین منفعت این گروه و منفعت گروه دیگر، منفعت اقتصادی یا فرهنگی یا سنت‌های اجتماعی دست به انتخاب بزند. همیشه حکمرانی‌ها در حال انتخاب هستند: انتخاب بین منافع، ارزش‌ها و سنت‌ها. بنابراین، در حکمرانی قرآنی، همیشه در انتخاب منافع و ارزش‌ها باید اصول بنیادین ارزش‌های انسانی به عنوان اصل قرار بگیرد. هر تصمیم‌سازی که در نهایت ارزش‌ها، کرامت‌ها، ویژگی‌ها و خصلت‌های بنیادین انسان را مدنظر قرار ندهد، این حکمرانی قرآنی و انسان‌پایه نیست. در مقابل، حکمرانی انسان‌پایه در پی بازگرداندن شأن و تراز شایسته انسان در جایگاه موضوع و غایت حکمرانی است؛ بدین معنا که انسان با همه ظرفیت‌ها، درون‌مایه‌ها و ارزش‌های فطری‌اش - و نه صرفاً به‌عنوان حامل منافع اقتصادی یا حقوق سیاسی - مبنای طراحی سازوکارها و داوری در مورد صحت و سقم تصمیم‌ها قرار گیرد. از این منظر، صرف توجه عرضی به منافع انسانی در مسیر تحقق اهداف غیربیشری، با حکمرانی به‌خاطر انسان فاصله‌ای جوهری دارد و تنها زمانی می‌توان از حکمرانی انسان‌پایه سخن گفت که تمام شبکه تصمیم‌سازی و اجرا، در وجه موضوع، روش و غایت، بر مدار انسان فهم‌شده در افق قرآن تنظیم شده باشد.

۴. مبانی الهیاتی حکمرانی انسان‌پایه

در منطق این پژوهش، حکمرانی انسان‌پایه بر چهار مبنای الهیاتی استوار است که جهت‌گیری معرفتی و

هنجاری الگوی قرآنی حکمرانی را تعیین می‌کنند و نسبت آن را با تلقی‌های رایج مدرن از انسان و جامعه به‌روشنی متمایز می‌سازند. این مبانی، از دل خوانش الهیاتی حقیقت انسان، رشد و قسط در قرآن کریم قابل استخراج‌اند و به‌منزله زیرساخت نظری برای صورت‌بندی شاخص‌ها، سازوکارها و شبکه‌بازیگران در حکمرانی انسان‌پایه عمل می‌کنند.

۴-۱. مبناي نخست: تقدّم ارزش‌های انسانی و کیفیت زندگی

نخستین مبنا، جابه‌جایی کانون ثقل از قدرت، منابع و منافع به ارزش‌های انسانی و کیفیت زندگی است. در اکثر الگوهای متداول حکمرانی، قدرت و توزیع منابع و منافع، محور طراحی نهادها و سیاست‌ها است (چوتری و استاکر، ۱۴۰۲، ص ۱۸۷-۱۹۱) و انسان عمدتاً در افق بهره‌مندی از این منافع فهم می‌شود، حال آنکه در الگوی انسان‌پایه، خود ارتقای ارزش‌های انسانی درونی و محیطی و بهبود مستمر کیفیت زیست انسانی، موضوع مستقیم حکمرانی تلقی می‌گردد و نه صرفاً پیامد فرعی نظم سیاسی (حدید، ۲۵؛ نحل، ۹۷؛ قصص، ۷۷؛ اعراف، ۵۶؛ انبیاء، ۱۰۷). بدین‌سان، حکمرانی قرآنی به‌جای آنکه انسان را تابع منطق انباشت قدرت و ثروت قرار دهد، این دو را در ذیل افق تعالی انسان بازتعریف می‌کند.

۴-۲. مبناي دوم: نگاه غایی به انسان و ارزش‌های انسانی

مبناي دوم، نگاه غایی به انسان در برابر تقلیل او به «شهروند» در منظومه مدرن است. حتی در الگوهای که مدعی نفی برخورد ابزاری با انسان‌اند، تعریف رایج از انسان غالباً در قالب عضو/شهروند جامعه با مجموعه‌ای از حقوق، وضعیت‌های آماری و جایگاه‌های سازمانی صورت‌بندی شده (Leydet, 2017) و انسان مدرن به موجودی شناسنامه‌ای، رزومه‌محور و وابسته به برساخت‌های نهادی فروکاسته می‌شود. این سطح از ارتقای شهروندی - مثلاً از طریق مشارکت صوری و بری در انتخابات و برخورداری از حق انتخاب - لزوماً به پیوند انتخاب با گوهر انسانیت منتهی نمی‌شود و می‌تواند در خدمت اهدافی قرار گیرد که ماهیتاً غیرانسانی‌اند. در مقابل، در حکمرانی قرآنی، ارزش‌های انسانی غایت نهایی و معیار داوری‌اند؛ همه سازوکارها باید در خدمت تحقق این ارزش‌های حقیقی قرار گیرند و انسان، نه به اعتبار نقش اداری و آماری، بلکه به وصف انسانیت خویش، محور و میزان تصمیم‌ها باشد (مؤنون، ۱۱۵؛ اسراء، ۷۰؛ حجر، ۲۹؛ جاثیه، ۲۳).

۴-۳. مبناي سوم: اولویت رشد همه‌جانبه انسانی

مبناي سوم، اولویت رشد همه‌جانبه انسانی است که بر فهم خاص قرآن از انسان و تاریخ مبتنی است. در بسیاری از الگوهای حکمرانی، هرچند از انسان سخن گفته می‌شود، اما رشد او غالباً به رشد اقتصادی یا

ارتقای منزلت اجتماعی تقلیل می‌یابد؛ حال آنکه انسان قرآنی دارای حیاتی چندساحتی است که از عمیق‌ترین لایه‌های معنوی و اخلاقی تا ساده‌ترین ابعاد زیست روزمره را دربرمی‌گیرد و همواره در وضعیت سیر، تحول و کمال‌یابی فهم می‌شود (قصص، ۷۷؛ شمس، ۹-۱۰). به همین دلیل، حکمرانی قرآنی تنها متوجه «امروز» انسان و نیازهای جاری او نیست، بلکه «فردا» و مسیر رشد و تکامل او را نیز در افق خویش ملحوظ می‌دارد؛ مفاهیمی چون «رشد» و تمایز آن از «غی» (همچون «يَهْدِي إِلَى الرُّشْدِ» (جن، ۲) و «قَدْ تَبَيَّنَ الرُّشْدُ مِنَ الْغَيِّ» (بقره، ۲۵۶) افق‌غایت‌مند این حرکت را ترسیم می‌کند. همچنین، «قسط» در منطق قرآن، صرفاً معادل عدالت اجتماعی یا اقتصادی به معنای رایج نیست، بلکه دلالت بر قرار گرفتن هر چیز در جایگاه تکوینی و هستی‌شناختی خود و به تبع آن، استقرار انسان در نقطه کانونی نظام هستی دارد؛ از این منظر، تحقق قسط و رشد، مستلزم آن است که حکمرانی، رشد همه‌جانبه انسان را - در ساحت فردی و جمعی - در صدر دستور کار خود بنشانند.

۴-۴. مبنای چهارم: کنش‌گری انسان در تغییر سرنوشت خویش

چهارمین مبنا، تأکید بر حضور فعال انسان در تغییر سرنوشت خود داشته که بر آموزه قرآنی آغاز تغییر از درون انسان استوار است. آیات ناظر به این اصل، نشان می‌دهد که هرگونه تغییری که از بیرون بر انسان تحمیل شود، یا نامقبول است یا ممتنع؛ منبع حقیقی تحول از منظر قرآن، اراده‌ورزی، سعی و کنش‌گری خود انسان بوده و بار نهایی مسئولیت تغییر و انتخاب، برعهده او نهاده شده است. در منطق قرآنی، اصل بنیادین آن است که انسان «قائم به قسط» شود و تغییر از درون او آغاز گردد؛ «إِنَّ اللَّهَ لَا يَغَيِّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتَّى يُغَيِّرُوا مَا بِأَنْفُسِهِمْ» (رعد، ۱۱)؛ از این‌رو، بار نهایی مسئولیت تغییر، انتخاب و گزینش به انسان بازمی‌گردد: «لَا تَرَوْا وَازِرَةً وِزْرَ أُخْرَى» (نجم، ۳۸). بنابراین، تحقق رشد در منطق قرآن (مبنای سوم)، بیش و پیش از آنکه امری قابل تحمیل از بیرون باشد، امری ناظر به فرایند و شدن است؛ یعنی صورت‌بندی حقیقی رشد، در نسبت با فرایند تکون درونی انسان، فعلیت یافتن استعدادها و وجودی او و اراده‌ورزی آگاهانه‌اش تعریف می‌شود، نه در قالب فرایندی صرفاً دستوالعملی، از بالا به پایین و بی‌اعتناء به بافت وجودی و تاریخی او. به تعبیر دیگر، رشد قرآنی، فرایند صیوروت انسان است، نه اجرای یک برنامه رشد بر روی انسان؛ از این‌رو، حکمرانی متعهد به رشد، باید بیش از هر چیز شرایط و زمینه‌هایی را فراهم آورد که در آن، انسان و جامعه بتوانند این صیوروت رشد را با انتخاب و اراده‌ورزی خویش محقق سازند، نه آنکه صرفاً ابژه مهندسی اجتماعی واقع شوند. این مبنا مستلزم نقد الگوهای سازمانی مدرن است که در آن‌ها انسان همچون جزئی از ماشین طراحی شده و ساختارهای صُلب، کنش‌گری واقعی او را مستهلک می‌سازند؛ در منطق قرآنی، همه سازوکارهای حکمرانی باید به نقطه‌ای ختم شوند که انسان خود تصمیم بگیرد، خود گزینش کند و در دل مناسبات فردی و اجتماعی، خویش را بسازد. از این‌رو، بحث صرفاً به

ساحت معنوی محدود نمی‌ماند؛ در عرصه اقتصادی و اجتماعی نیز، انسان است که سرنوشت خویش را رقم می‌زند و منزلت عینی او بر مدار اراده‌ورزی اش شکل می‌گیرد. کرامت ذاتی انسان امری مفروض و شامل همگان است؛ چنانکه امیرالمؤمنین (ع) فرمود: «فَأِنَّهُمْ صِنْفَانِ: إِمَّا أَخْ لَكَ فِي الدِّينِ أَوْ نَظِيرٌ لَكَ فِي الْخَلْقِ» (نهج البلاغه، نامه ۵۳). با این همه کرامت عینی در میدان عمل، با انتخاب و سعی او تعیین می‌یابد: «إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاهُمْ» (حجرات، ۱۳)، «لَيْسَ لِلْإِنْسَانِ إِلَّا مَا سَعَى» (نجم، ۳۹) و «إِنَّ اللَّهَ لَا يُغَيِّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتَّى يُغَيِّرُوا مَا بِأَنْفُسِهِمْ» (رعد، ۱۱)؛ از این رو حکمرانی قرآنی باید همه ابزارها و نهادها را در خدمت شکوفایی این ظرفیت‌های درونی سامان دهد. بر همین اساس، مبنای چهارم در نظریه حکمرانی انسان‌پایه به طراحی فرایندهایی منتهی می‌شود که مشارکت حداکثری در تصمیم‌گیری، مسئولیت‌پذیری در قبال انتخاب‌ها و بازگشت نتایج عمل به خود کنش‌گران را تضمین کند؛ به گونه‌ای که انسان‌ها بار انتخابگری خویش را به دوش کشند و نظام حکمرانی، پیامد کنش‌ها را به روشنی به آنان بازگرداند.

۵. مانع‌بودگی انگاره‌های برآمده از حکمرانی مدرن در فهم الگوی حکمرانی انسان‌پایه

در افق این پژوهش، فهم و استقرار حکمرانی انسان‌پایه با مجموعه‌ای از انگاره‌های مسلط در حکمرانی مدرن در تعارض ساختاری قرار می‌گیرد؛ انگاره‌هایی که نه تنها افق تصور ما از دولت و ولایت را شکل داده‌اند، بلکه امکان اندیشیدن به انسان به مثابه فاعل حقیقی حکمرانی را نیز به شدت محدود می‌کنند. این بخش، مهم‌ترین این انگاره‌ها را در چهار سطح نظریه دولت، سازوکارهای نهادی مدرن، تلقی خلافتی از امامت و قرانت مدرن از دولت دینی، تبیین و نقد می‌کند.

۵-۱. دولت‌هابزی و واگذاری مسئولیت انسان به کانون قدرت

توماس هابز در لویاتان از نخستین متفکرانی است که دولت مدرن را به مثابه تمرکز و تجمیع قدرت‌های فردی در کانونی واحد صورت‌بندی می‌کند؛ دولتی که در آن، افراد، اراده و ظرفیت‌های خویش را به «قدرت مرکزی» با هدف تأمین امنیت و اجرای قوانین طبیعی تفویض می‌نمایند (هابز، ۱۳۹۸، ص ۱۸۹). انسان‌ها می‌توانند در این چارچوب در انتخابات مشارکت کنند و در تعیین صاحبان قدرت نقش داشته باشند، اما مسئولیت حقیقی خویش در تدبیر حیات جمعی را به نهاد انتزاعی دولت واگذار می‌کنند؛ همین منوط در نظریه قرارداد اجتماعی روسو نیز به شکل دیگری بازتولید می‌شود و دولت را محل تجسم اراده عمومی قرار می‌دهد (روسو، ۱۳۹۹، ص ۱۰۳)، بی‌آنکه کنش‌گری واقعی فرد در متن مناسبات اقتصادی، اجتماعی و سیاسی محفوظ بماند. این تلقی از دولت، پس‌زمینه بسیاری از قرانت‌های مدرن از تجربه نوبی نیز قرار گرفته است؛ آنجا که برخی روشنفکران معاصر، با معیار قرار دادن الگوی دولت متمرکز مدرن، به این نتیجه می‌رسند که پیامبر اکرم (ص) «دولت» تشکیل نداده

است (بازرگان، ۱۳۷۷؛ عبدالرزاق، ۱۳۴۴، ص ۶۲-۹۴)؛ زیرا در مکه دولتی در کار نبود و در مدینه نیز خبری از ارتش منسجم، دستگاه اداری و نظام آموزشی بوروکراتیک به معنای امروزی نبود. در این چارچوب مفهومی، دولت چیزی جز یک کانون متمرکز قدرت نیست که حقیقت مناسبات را از انسان‌ها جدا می‌کند و سپس با اعتبار قدرت به آن‌ها باز می‌گرداند؛ بدین‌سان، هر ساخت سیاسی که در این قالب نگنجد، «غیردولتی» تلقی می‌شود و تجربه نبوی و علوی نیز ناآگاهانه در سایه الگوی دولت مدرن خوانش می‌گردد. در مقابل این انگاره، منطق قرآنی بر این بنیان استوار بوده که انسان حقیقی، کنش‌گر واقعی است؛ او در عرصه اقتصاد، جهاد، هجرت، تأسیس خانواده و تشکیل عقود مختلف، خود به‌مثابه فاعل مسئول و مشارکت‌کننده در حکمرانی حضور می‌یابد و نمی‌تواند کنش‌گری خویش را تماماً به نهاد انتزاعی دولت تفویض کند.

۲-۵. نهادهای مدرن و قطع نسبت حقیقی انسان با جهان زندگی

یکی از پرونده‌های مهم دولت مدرن، بر ساخت نهادهایی است که نسبت حقیقی انسان را با قلمروهای بنیادین حیاتش قطع و آن را به سازوکارهای انتزاعی واگذار می‌کنند. نظام بانکی مدرن نمونه بارز این سازوکار است؛ در این الگو، صاحب سرمایه، قدرت تصمیم‌گیری و پذیرش سود و زیان را - که باید تا انتهای مسیر با اراده خود حمل کند - به نهادی به نام بانک می‌سپارد و رابطه او با مالکیت و ریسک تصمیم اقتصادی گسسته می‌شود؛ بدین‌گونه، بعد اقتصادی دولت‌هابزی در قالب نهادی مالی تحقق می‌یابد که کنش‌گری واقعی انسان را به سپرده‌گذاری و نظاره‌گری تقلیل می‌دهد. همین منطق در حوزه تعلیم و تربیت نیز جریان دارد؛ هنگامی که نسبت بنیادین پدر و مادر با فرزند - به‌مثابه یکی از عمیق‌ترین نسبت‌های تکوینی - به نفع نهادی به نام مدرسه یا دستگاه آموزش و پرورش کنار گذاشته می‌شود، مدرسه به کانون قدرتی تبدیل می‌گردد که مسئولیت فرهنگی و تربیتی را از خانواده جدا کرده و در قالب بوروکراسی آموزشی مدیریت می‌کند. به‌دنبال این فرایند، ساختار بوروکراتیک مدرن چنان سامان می‌یابد که برای تأمین منافع اقتصادی، مادر ناگزیر است کودک را به مهدکودک و مدرسه بسپارد و خود در جایگاهی صرفاً ابزاری در اداره‌ای مشغول شود؛ کارمند به منشی سیستمی بدل می‌شود که نه غایت کاری را که انجام می‌دهد می‌شناسد، نه نسبت خود با سلسله مراتب را، و نه ارباب‌رجوع را به‌مثابه انسان، بلکه به‌عنوان مجموعه‌ای از فرایندها و تقاضاها ادراک می‌کند. در چنین وضعیتی، انسان ظاهراً حاضر است، اما پیوند او با ظرفیت‌های انسانی‌اش بریده شده و انسان به معنای حقیقی کلمه دیگر در متن مناسبات حضور ندارد. در مقابل این منطق، حکمرانی انسان‌پایه بر آن است که انسان با همه ظرفیت‌ها و مناسبات حقیقی‌اش - از مناسبات اقتصادی و خانوادگی تا اخلاقی و اجتماعی، با همه زشت و زیبا، باید و نباید، فضیلت و رذیلت - در صحنه زندگی واقعی بماند و هیچ نهاد انتزاعی حق نداشته باشد این

نسبت‌های حقیقی را قطع و به خود منتقل کند. الگوی قرآنی حکمرانی می‌کوشد سازوکارهای اداره جامعه را چنان سامان دهد که انسان نه جزء منفعل ماشین، بلکه فاعل مختار و مسئول در همه سطوح باشد.

۵-۳. تلقی خلافتی از امامت و تقلیل آن به ریاست عامه

نخستین خطای راهبردی در تفکر سیاسی معاصر، نفوذ انگاره خلافتی در تعریف امامت است؛ قرآن با تعبیر «وَ جَعَلْنَاهُمْ أُمَّةً يَدْعُونَ إِلَى النَّارِ» (قصص، ۴۱) و «وَ جَعَلْنَاهُمْ أُمَّةً يَهْدُونَ بِأَمْرِنَا» (انبیاء، ۷۳) دو خط امامت را تبیین می‌کند، اما خلافت با آن صورت‌بندی که بعد از پیامبر اکرم (ص) شکل گرفت، نسبت‌هایش با قرآن و امامت انسانی و بلند قرآنی گسسته شد. در مقام تبیین، عنوان «الرَّيَاسَةُ الْعَامَّةُ» عملاً به مثابه معادل مفهومی «خلافت» تلقی شده و در نتیجه، صورت‌بندی بسیاری از متکلمان از امامت، در چارچوب همان سازوکار خلافت فهم و بازتولید شده است. به بیان دیگر، وقتی از «ریاست عامه بر دین و دنیا» سخن گفته‌اند، مقصود عینی و تاریخی غالب آنان همان نظام خلافت بوده و تلقی آنان از امامت، بر مدار تجربه خلافت پس از رسول‌الله (ص) تنظیم شده است. بزرگان مکتب ما نیز، به‌ویژه از قرن چهارم هجری به بعد، برای ورود در مناظره علمی با متکلمان عامه و نقد دیدگاه رقیب، همین چارچوب مفهومی را پذیرفتند و احتجاجات خویش را بر مبنای آن سامان دادند. چنانکه سید مرتضی، در مناقشه با قاضی عبدالجبار، می‌کوشد نشان دهد امامتی که او تصویر می‌کند، فاقد اوصاف لازم بوده و در حقیقت، امتداد رسالت و استمرار نبوت نیست؛ اما این نقد، در بستری صورت می‌گیرد که اصل تعریف امامت با همان تقریر متکلمان عامه، مفروض گرفته شده است (علم‌الهدی، ۱۴۰۷ق). به‌واقع، تفتازانی، ایجی و دیگر متکلمان شیعه و سنی - اعم از اشعری، سلفی و معتزلی - همگی امامت را «ریاست عامه بر دین و دنیا» معنا کرده‌اند (تفتازانی، ۱۴۱۲ق، ج ۵، ص ۲۳۲؛ عضدالدین ایجی، ۱۳۲۵، ج ۸، ص ۳۴۵). در این چارچوب، دنیا به اموری چون رفاه، نظم، امنیت و حفظ مرزها و دین به سلطه بر نهاد قضا و نصب قضات تقلیل می‌یابد؛ رهبری انسان و هدایت همه‌جانبه حیات انسانی به سوی کمال در این تعریف اساساً موضوعیت نمی‌یابد. به این ترتیب، این دسته از متفکران امامیه، تعریف مزبور را به‌عنوان صورت‌بندی مشترک نزاع پذیرفتند و تنها با افزودن قید عصمت کوشیدند امتیاز امامت شیعی را نسبت به تلقی رقیب توضیح دهند (سبحانی تبریزی، ۱۴۱۳ق، ج ۴، ص ۱۱۶؛ طوسی، ۱۴۰۶ق، ص ۳۰۵؛ لاهیجی، ۱۳۷۲، ص ۱۱۴؛ طوسی، ۱۳۸۲، ص ۱۸۴؛ طوسی، ۱۴۰۵ق، ج ۱، ص ۴۳۰)؛ با این همه، این الحاق وصف عصمت، هرچند در سطح محتوای اعتقادی تأثیرگذار است، در ماهیت و ساختار تعریف، تغییری بنیادین پدید نیاورد و آن را از مدار تلقی خلافت‌محور خارج نساخت. به تعبیر دیگر، قالب مفهومی همچنان خلافتی ماند، هرچند با محتوایی غنی‌تر و ممتاز از حیث شروطی چون عصمت و علم، و همین استمرار

قالب است که از منظر الهیات حکمرانی، یکی از ریشه‌های خلط میان امامت قرآنی و مدل خلافت تاریخی به‌شمار می‌آید. نتیجه آن است که حتی در ادبیات شیعی، هرگاه بحث از دولت دینی و حکومت اسلامی می‌شود، تصویر غالب همچنان تصویر خلافتی از دولت است؛ دولتی که در رأس آن حاکمی قرار دارد که وظیفه‌اش اداره امور دینی و دنیوی به معنای فروکاسته کلمه است، نه هدایت انسان به مثابه محور خلقت. این تلقی، امکان اندیشیدن به امامت به‌عنوان صورت‌بندی الهی حکمرانی انسان‌پایه را می‌پوشاند و امامت قرآنی را در حد الگوی خلافت تقلیل می‌دهد.

۵-۴. قرائت مدرن از دولت و ولایت و حذف امت قائم به امام

خطای راهبردی دوم، سیطره مفهوم دولت مدرن بر تلقی ما از ولایت و نظام سیاسی دینی است. در بسیاری از قرائت‌های معاصر، ولایت به راهبری فردی در کانون مرکزی قدرت فروکاسته می‌شود؛ جایی که قانون‌گذاری، تشریح و اعمال اعتبار از آن نقطه آغاز و اطاعت اجتماعی از سوی مردم تحقق می‌یابد. در این چارچوب، دولت و ولایت، اساساً به اعمال قوانین و تبعیت از آن‌ها تقلیل می‌یابد. در این رویکرد، پرسش از اینکه فرد مخاطب این قوانین با چه نیتی عمل می‌کند، چه نسبتی میان این عمل و رشد او برقرار است و جایگاه او در ترکیب اجتماعی که قرآن آن را «امت» می‌نامد، چیست، عملاً به حاشیه رانده می‌شود. این در حالی است که در منطق قرآن، امت همواره در دنیا بر محور امام تعریف می‌شود و سرنوشت اخروی نیز براساس امام هر امت رقم می‌خورد؛ «يَوْمَ نَدْعُوا كُلَّ أُنَاسٍ بِإِمَامِهِمْ» (اسراء، ۷۱). امامت به قدری در ژرف‌ترین وضعیت وجودی انسان اثر دارد که تا امام نباشد، انسان در جهل و گمراهی است. امام حق در قرآن، محور تحقق ظرفیت‌های انسان و معیار تمایز راه حق و باطل در تاریخ است. در نظام اجتماعی، انبیاء شهید بر مؤمنان، و مؤمنان شهید بر دیگر افراد جامعه‌اند. نظام شهادت یعنی نظام تغییر و حرکت. قرآن از امام برحق جامعه به «شهید» و گواه، تعبیر می‌کند (احزاب، ۴۵). شهید در نظام اجتماعی در ادبیات قرآنی کسی است که محور رشد، حرکت و تحقق‌های انسان است (مانده، ۱۱۷). امام قرار است تمامی ظرفیت‌های وجودی انسان را راهبری کند؛ همانند «اللَّهُ وَلِيُّ الَّذِينَ آمَنُوا يُخْرِجُهُم مِّنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ» (بقره، ۲۵۷). مفهوم حقیقی حکمرانی از منظر قرآن حرکت است. بدین‌سان، ولایت و امامت نه صرفاً مقوله‌ای معنوی، بلکه مفهومی عمیقاً حکمرانی‌ساز است؛ در حکمرانی انسان‌پایه قرآنی، انسان به‌عنوان بازیگر اصلی در فرایند تصمیم‌سازی و تغییر اجتماعی با الگوی مشارکتی درهم‌تنیده حضور دارد و امام، محور معنابخشی و جهت‌دهی به این کنش‌گری انسانی است. انگاره دولت مدرن، با تقلیل ولایت به اعمال قانون و اطاعت انتزاعی، این پیوند وجودی میان امام، امت و حکمرانی را می‌گسلد و میدان سیاست را به عرصه تنظیم قدرت و قانون تقلیل می‌دهد. در مقابل، الگوی انسان‌پایه می‌کوشد بار دیگر حکمرانی را بر محور انسان و امت قائم به امام بازتعریف کند؛ جایی که همه سازوکارها در خدمت شکوفایی ظرفیت‌های انسانی و مشارکت فعال او در ساختن سرنوشت خویش قرار می‌گیرد.

۶. شبکه معنایی قرآن کریم در باب حکمرانی انسان پایه

شبکه معنایی قرآن در مورد حکمرانی انسان پایه، بر منظومه‌ای از آیات استوار است که در آن‌ها کرامت، امانت، خلافت، تاریخ هدایت، بعثت انبیاء، اراده انسانی و تغییر سرنوشت، در پیوندی درونی با یکدیگر صورت‌بندی می‌شوند و مجموعاً بنیان الهیاتی الگوی حکمرانی انسان پایه را می‌سازند. این آیات نه به صورت پراکنده، بلکه در قالب یک دستگاه معنایی منسجم، انسان را در کانون نظام امر و صحنه تاریخ قرار می‌دهند و نشان می‌دهند که حکمرانی قرآنی، بدون درک این جایگاه و شبکه معانی، قابل فهم نیست.

۶-۱. آیات کرامت و جایگاه انسان

در گام نخست، قرآن کریم با تأکید بر کرامت ذاتی انسان، او را موجودی برگزیده در نظام هستی معرفی می‌کند و این برگزیدگی را فعل خاص الهی می‌شمارد. از جمله در آیه ۷۰ سوره اسراء می‌فرماید: «وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ وَحَمَلْنَاهُمْ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ وَرَزَقْنَاهُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ وَفَضَّلْنَاهُمْ عَلَى كَثِيرٍ مِمَّنْ خَلَقْنَا تَفْضِيلاً»؛ این آیه، هم کرامت‌بخشی، هم بهره‌مندسازی از مواهب عالم و هم فضل انسان بر بسیاری از مخلوقات را در کنار هم می‌نشانند و بدین سان، جایگاهی ممتاز برای انسان در میان موجودات ترسیم می‌کند. مجموعه آیات هم‌سنخ با این آیه - مانند «هُوَ الَّذِي خَلَقَ لَكُمْ مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعاً» (بقره، ۲۹) - نشان می‌دهد که انسان نه در حاشیه عالم، بلکه در متن آفرینش و موضوع التفات ویژه الهی است؛ التفاتی که مبنای هر گونه سخن گفتن از حکمرانی انسان پایه به‌شمار می‌آید.

۶-۲. آیه امانت و بار اراده‌ورزی

قرآن با طرح مقوله «امانت»، بُعد دیگری از این جایگاه را به نمایش می‌گذارد و نشان می‌دهد که باری بر دوش انسان نهاده شده که دیگر موجودات از حمل آن سرباز زده‌اند: «إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمَانَةَ عَلَى السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالْجِبَالِ فَأَبَيْنَ أَنْ يَحْمِلْنَهَا وَأَشْفَقْنَ مِنْهَا وَحَمَلَهَا الْإِنْسَانُ إِنَّهُ كَانَ ظَلُومًا جَهُولًا» (احزاب، ۷۲)؛ در منطق قرآنی، سماوات، ارض و جبال نماینده تمام عالم خلقت‌اند و عرضه امانت بر آن‌ها به معنای عرضه این بار بر همه موجودات است. این عرضه، پس از فراغ از خلقت آسمان و زمین و انسان در شش روز و در آغاز عالم امر رخ می‌دهد؛ مرحله‌ای که در آن، مدیریت و تدبیر الهی عالم، در افق جدیدی آغاز، و امانت در همین افق به انسان سپرده می‌شود. یکی از مباحثی که امکان تقرب به مسئله حکمرانی در قرآن کریم را فراهم می‌آورد، واکاوی واژه گسترده و ژرف «امر» در متن قرآن است. قرآن کریم با تصریح می‌فرماید: «أَلَا لَهُ الْخَلْقُ وَالْأَمْرُ» (اعراف، ۵۴). مفاد این تعبیر آن است که عالم و نظام هستی در دو ساحت «خلق» و «امر» قابل صورت‌بندی است؛ به‌گونه‌ای که هم «خلق» در ملک و قبضه قدرت الهی است و هم «امر» از آن او و به ید اوست. با وجود این، گروهی از مفسران در مقام تفسیر این آیه، «أَلَا لَهُ الْخَلْقُ وَالْأَمْرُ» را به معنای اثبات دو عالم دانسته‌اند: عالم خلق و عالم امر؛ با این تقریر که عالم خلق،

عالم طبیعت و عالم امر، عالم مجردات است (طباطبایی، ۱۳۸۹، ج ۸، ص ۱۵۲؛ فخر رازی، ۱۴۲۰، ج ۱۴، ص ۲۷۲؛ فیض کاشانی، ۱۴۱۵، ج ۲، ص ۲۰۵). این قرائت، اساساً با ادبیات قرآنی سازگار نیست. قرآن کریم دو نظام در عالم معرفی می‌کند و در این مقام، تأکید بر مفهوم «نظام» است؛ حتی اگر تعبیر «عالم» نیز به کار رود، باید توجه داشت که قرآن کریم، عالم را در معنای اصطلاحی رایج فلسفی صورت‌بندی نمی‌کند، بلکه حقیقتاً با ساختاری نظام‌مند سخن می‌گوید. خلقت مربوط به آفرینش و نظام هستی است و ربوبیت به نظام امر بازمی‌گردد. از دیدگاه قرآن، امور ثابت و قوانین و قواعد مستقر و پایدار حاکم بر وجود، در ذیل خلق قابل تحلیل بوده و پس از آن، سامان اداره همین خلق به سوی اهداف و غایات مورد نظر، ذیل نظام امر قرار می‌گیرد. امر، ناظر به ساحتی است که تحقق آن با اراده واسطه‌مند می‌شود. در نظام عالم بشری نیز قرآن کریم بر این معنا دلالت می‌کند که نظام حیات انسانی، نظام امر است؛ بدین معنا که از یکسو، انسان با مجموعه‌ای از امور مربوط به هستی ثابت و لایتغیر مواجه است (نظام خلق) و از سوی دیگر، مجموعه‌ای از امور در قلمرو اراده او واقع می‌شود (نظام امر). در این ساحت، اختیار به نحوی تام مفروض است؛ انسان در این نظام، واجد مشیت است و کنش را در شبکه اراده‌ها تحقق می‌بخشد. حقیقت امانت در آیه شریفه، مربوط به عالم امر و اراده‌ورزی انسان است که موجودات دیگر از حمل آن ناتوان می‌مانند. اما انسان آن را برعهده می‌گیرد و از تعبیر «إِنَّهُ كَانَ ظَلُومًا جَهُولًا» برمی‌آید که این امانت به قلمرویی پیوند خورده که در آن، علم و جهل و ظلم و عدل معنا می‌یابند. بدین سان، امانت ناظر به ساحتی است که در آن، امکان بروز عدالت و ظلم، آگاهی و ناآگاهی، و به تعبیر دیگر، مسئولیت اخلاقی و معرفتی انسان تحقق می‌یابد؛ اگر انسان در مدار علم و عدل حرکت نکند، به‌طور طبیعی در مدار جهل و ظلم قرار می‌گیرد.

۶-۳. خلافت، روح الهی و عالم امر

ساحت سوم این شبکه معنایی، در آیات خلافت و خلقت انسان صورت‌بندی می‌شود؛ آنجا که خداوند فرمود: «إِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَائِكَةِ إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً» (بقره، ۳۰) و در جای دیگر: «وَنَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي فَقَعُوا لَهُ سَاجِدِينَ» (حجر، ۲۹). هر چند مفسران در اینکه مقصود از خلیفه، شخصی معین یا نوع انسان است، اختلاف کرده‌اند (طباطبایی، ۱۳۸۹، ج ۱، ص ۱۱۶؛ طبری، ۱۴۲۲، ج ۱، ص ۴۸۰)، با این حال سیاق آیات و پرسش ملائکه - که به آینده نوع بشر و امکان «يُقَسِّدُ فِيهَا وَيَسْفِكُ الدِّمَاءَ» (بقره، ۳۰) نظر دارند - نشان می‌دهد که انسان به‌طور کلی به‌عنوان خلیفه معرفی شده است. از میان این نوع، البته انسان برگزیده و کامل ظهور می‌کند، اما اصل خلافت به نوع انسان تعلق دارد. قرآن این خلافت را در بستر عالم امر تبیین می‌کند؛ عالمی که پس از خلقت، تدبیر الهی در آن استمرار می‌یابد: «يُدَبِّرُ الْأُمْرَ مِنَ السَّمَاءِ إِلَى الْأَرْضِ ثُمَّ يَعْرُجُ إِلَيْهِ فِي يَوْمٍ كَانَ مَقْدَارُهُ أَلْفَ سَنَةٍ مِمَّا تَعُدُّونَ» (سجده، ۵) و سرانجام در قیامت،

این عالم امر با اعلان «لِمَنِ الْمُلْكُ الْيَوْمَ لِلَّهِ الْوَاحِدِ الْقَهَّارِ» به پایان می‌رسد. در فاصله آغاز و پایان این عالم، خداوند به انسان، امانت مالکیت، فرصت، اختیار و مسئولیت را واگذار کرده است تا در این نظام جهانی کنش‌گری کند، تغییر بیافریند و تحول پدید آورد؛ خلافت انسان، نام همین مأموریت است.

۶-۴. امت واحده و فلسفه تاریخ قرآنی

بُعد دیگر این شبکه، در آیات ناظر به «امت واحده» و فلسفه تاریخ قرآنی تجلی می‌کند. آیه «كَانَ النَّاسُ أُمَّةً وَاحِدَةً فَبَعَثَ اللَّهُ النَّبِيِّينَ مُبَشِّرِينَ وَ مُنذِرِينَ وَ أَنْزَلَ مَعَهُمُ الْكِتَابَ لِيُحْكُمَ بَيْنَ النَّاسِ فِي مَا اختلفوا فِيهِ» (بقره، ۲۱۳) نشان می‌دهد که از منظر قرآن، تاریخ بشر در افق گذار از امت واحده به جوامع متکثر درگیر اختلافات معنا می‌یابد و بعثت انبیاء پاسخی الهی به این وضعیت اختلاف است. رسالت مشترک همه پیامبران و اولیای الهی، حل اختلافات انسانی است؛ اختلافاتی که حوزه منافع، سلیقه‌ها، فرهنگ‌ها و دیدگاه‌ها را دربرمی‌گیرد و بدون حضور حجت الهی، نظام زمین را به سوی فروپاشی می‌کشاند. بدین سان، جایگاه حکمرانی در نظام امر، با مدیریت و داوری در همین نقطه‌های تضاد و تراحم‌گره می‌خورد؛ جایی که کتاب و میزان نازل می‌شود «لِيُحْكُمَ بَيْنَ النَّاسِ فِي مَا اختلفوا فِيهِ» و حضور مستمر حجت، ضامن قوام مناسبات زمین است؛ چنانکه در روایت آمده است: «لَوْلَا الْحُجَّةُ لَسَاخَتْ الْأَرْضُ بِأَهْلِهَا» یا «لَوْ بَقِيَتِ الْأَرْضُ بِغَيْرِ الْإِمَامِ لَسَاخَتْ» (کلینی، ۱۴۴۲ق، ج ۱، ص ۲۰۱). غایت بعثت، آن است که پس از ارسال رسولان و اقامه حجت، مجالی برای عذر باقی نماند (طه، ۱۳۴) و انسان‌ها بتوانند در مسیر هدایت و عدالت، خود راه خویش را برگزینند.

۶-۵. پیامبران از دل امت

لایه دیگر این شبکه معنایی، در تعبیر مکرر «مِنْهُمْ» و «مِنْكُمْ» در آیات بعثت نهفته است؛ آنجا که قرآن تصریح می‌کند رسولان از میان خود مردم برانگیخته شده‌اند (بقره، ۱۵۱). مخاطبان پیامبران، در بسیاری از آیات اُمیین خوانده می‌شوند و خود پیامبر اسلام (ص) نیز نبی اُمی نامیده می‌شود؛ بدین معنا که او از جنس همان انسان‌های عادی فاقد سواد رسمی است و همه مختصات انسانی را داراست. این گزینش نشان می‌دهد که در سنت الهی بعثت، همواره انسانی از دل همین امت برانگیخته می‌شود تا نقش هدایت‌گری، حل اختلاف و رهبری را ایفا کند؛ نه موجودی فراتر از بشر. قرآن در برابر مطالبه معترضان که می‌گفتند: «قَالُوا لَوْ لَا أَنْزَلَ عَلَيْهِ مَلَكٌ» (انعام، ۸)، پاسخ می‌دهد که اگر فرشته‌ای هم فرستاده می‌شد، ناگزیر باید به صورت «رجل» درمی‌آمد و همان مسائل و اشتباهاتی که در مواجهه با پیامبر انسانی رخ می‌دهد، در برابر او نیز تکرار می‌شد: «وَ لَوْ أَنْزَلْنَا مَلَكَ لَقُضِيَ الْأَمْرُ... وَ لَوْ جَعَلْنَاهُ مَلَكًا لَجَعَلْنَاهُ رَجُلًا وَ لَبَسْنَا عَلَيْهِمْ مَا يَلْبَسُونَ» (انعام، ۸). این آیه آشکار می‌کند که نظام الهی بر حضور اراده‌های انسانی در

میدان نزاع حق و باطل استوار است و پیامبران الهی، به‌عنوان رهبران این میدان، باید در قامت انسان و در چارچوب شرایط انسانی، الگویی از هدایت و حل اختلاف ارائه کنند.

۶-۶. غایت بعثت: قائم شدن مردم به قسط

یکی از گره‌گاه‌های اصلی شبکه معنایی قرآن در باب حکمرانی، آیه «لَقَدْ أَرْسَلْنَا رُسُلَنَا بِالْبَيِّنَاتِ وَأَنْزَلْنَا مَعَهُمُ الْكِتَابَ وَالْمِيزَانَ لِيَقُومَ النَّاسُ بِالْقِسْطِ» (حدید، ۲۵) است. این آیه، غایت بعثت را نه صرفاً حضور کتاب و میزان، بلکه قیام مردم به قسط اعلام می‌کند؛ به این معنا که وظیفه نهایی پیامبران، فراهم ساختن امکان و زمینه‌ای است که در آن، خود انسان‌ها حامل و قائم به قسط شوند، نه آنکه پیامبران به‌صورت مباشر، عدالت را بر جامعه تحمیل کنند. در ادامه همین آیه، نزول حدید با «بَأْسٍ شَدِيدٍ وَ مَنَافِعٍ لِلنَّاسِ» یاد می‌شود؛ یعنی ابزار قدرت، جنگ و توان سخت‌افزاری نیز به‌عنوان بخشی از امکانات انسان برای تحقق قسط معرفی می‌گردد. قصه‌های قرآنی، مانند داستان بنی‌اسرائیل و پاسخ آنان به فرمان جهاد الهی که گفتند: «فَأَذْهَبَ أَنتَ وَ رَبُّكَ فَقَاتِلَا إِنَّا هُنَا قَاعِدُونَ» (مانده، ۲۴) نشان می‌دهد که حضور فعال مردم در میدان نبرد و چالش، جزء لاینفک از مسیر قیام به قسط است و عقب‌نشینی از این حضور، به سرگردانی و رنج‌های طولانی‌مدت می‌انجامد. مجموع این شواهد، تأکید می‌کند که پیامبران، هم حامل کتاب و میزان‌اند و هم معرفی‌کننده ابزار قدرت، اما تحقق عینی قسط به کنش‌گری مستقیم انسان‌ها موکول شده است.

۶-۷. اراده انسان، انتخاب حق و باطل و نفی اکراه

در سطحی دیگر، قرآن محوریت اراده انسانی در انتخاب میان حق و باطل را با صراحت و تکراری کم‌نظیر بیان می‌کند. در آیات متعددی، رسالت پیامبر به تذکر دادن توضیح داده می‌شود: «إِنَّمَا أَنْتَ مُذَكِّرٌ لَسْتَ عَلَيْهِمْ بِمُصَيِّرٍ» (غاشیه، ۲۲)؛ یعنی پیامبر، مکره و مسلط بر مردم نیست، بلکه یادآور و عرضه‌کننده حق است. در جایی دیگر می‌فرماید: «قُلِ الْحَقُّ مِنْ رَبِّكُمْ فَمَنْ شَاءَ فَلْيُؤْمَرْ وَمَنْ شَاءَ فَلْيُكْفَرْ» (کهف، ۲۹)؛ حق از جانب پروردگار شماست، اما ایمان و کفر، به مشیت و انتخاب خود شما واگذار شده است. اوج این منطق در آیه «لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ قَدْ تَبَيَّنَ الرُّشْدُ مِنَ الْغَيِّ» (بقره، ۲۵۶) تجلی می‌یابد؛ نفی اکراه در اینجا، نفی موردی و استثنایی نیست، بلکه به تعبیر مفسران، نفی جنس است (ابن عاشور، ۱۴۲۰ق، ج ۲، ص ۴۹۹)؛ یعنی اکراه به‌عنوان مقوله‌ای هم‌سنخ با دین، از ساحت دین طرد شده است. دین، ساحت انتخاب، و دین‌ورزی، عرصه تملک آزادانه غایت‌ها و ارزش‌هاست؛ انسان باید خود به جایی برسد که غایت‌های دینی را تصاحب کند و ظرفیت‌های انسانی‌اش در مسیر ایمان و تقوا به شکوفایی برسد. از این منظر، هیچ‌گونه اکراه و اجبار، چه در سطح روان‌شناختی، چه جامعه‌شناختی، چه سیاسی و چه متافیزیکی، با حقیقت دین سازگار نیست و حکمرانی مطلوب قرآنی نمی‌تواند بر تحمیل بیرونی استوار باشد.

۶-۸. تغییر از درون، امامت انسان و سرنوشت تاریخ

در جمع‌بندی این شبکه معنایی، قرآن سرگذشت و سرنوشت انسان را به تعیین سرنوشت توسط «ناس» گره می‌زند و از امکانی سخن می‌گوید که در آن، انسان‌ها خود به مقام امامت می‌رسند: «فَيَجْعَلُهُمْ أُتَمَّةً وَ يَجْعَلُهُمُ الْوَارِثِينَ» (قصص، ۵)؛ یعنی در سیر تاریخی، همان مردمی که مستضعف و تحت فشارند، در صورت پیمودن مسیر رشد و صبر، به امامان و وارثان زمین بدل می‌شوند. این افق، با تأکید بر «صِبْغَةَ اللَّهِ وَ مَنْ أَحْسَنُ مِنَ اللَّهِ صِبْغَةً» (بقره، ۱۳۸) و «فِطْرَتَ اللَّهِ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا» (روم، ۳۰) تکمیل می‌شود؛ بدین‌سان که خداوند در نهاد انسان، فطرت، عقل و ظرفیت‌های گوناگون رشد و تعالی را به ودیعه نهاده است و حکمرانی قرآنی باید در امتداد همین فطرت و صبغه الهی سامان یابد. اگر قرآن از این منظر قرائت شود، آشکار خواهد شد که حکمرانی مطلوب قرآنی، حکمرانی است که در آن، انسان با همه ابعاد وجودی - از عقل و فطرت تا اراده و مسئولیت - در مرکز شبکه تصمیم‌گیری‌ها و نهادهای اجتماعی قرار می‌گیرد. بدین ترتیب، شبکه معنایی قرآن در باب حکمرانی انسان‌پایه، از کرامت آغاز می‌کند، با امانت و خلافت، مأموریت انسان را در عالم امر تبیین می‌نماید، در فلسفه تاریخ امت واحده و بعثت انبیاء، جایگاه حکمرانی را در حل اختلافات انسانی نشان می‌دهد، با «مِنْهُمْ» پیوند پیامبر و امت را صورت‌بندی می‌کند، در «قیام الناس بالقسط» غایت بعثت را به کنش‌گری جمعی انسان پیوند می‌زند، با «لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ» بنیاد آزادی و انتخاب را می‌نهد و سرانجام، در آیات فطرت و امامت انسان، چشم‌انداز نهایی حیات تاریخی بشر را ترسیم می‌کند. بر پایه این منظومه، حکمرانی قرآنی چیزی جز حکمرانی انسان‌پایه - به معنای دقیق الهیاتی آن - نخواهد بود.

۷. نتیجه‌گیری

در افق الهیات قرآنی حکمرانی، نظریه «حکمرانی انسان‌پایه» نه تنها به‌مثابه بدیلی متمایز از الگوهای سکولار مسلط، بلکه به‌مثابه صورت‌بندی اصیل از ظرفیت‌های قرآن کریم در باب انسان، جامعه، رشد و هدایت تاریخی بشریت، تجلی می‌یابد. این الگو، باریشه در شبکه معنایی مترکام آیات کرامت، امانت، خلافت، بعثت انبیاء، قیام ناس به قسط، نفی اکراه و فطرت الهی، انسان را - نه در مقام ابژه مهندسی اجتماعی یا شهروند حقوقی فروکاسته مدرن، بلکه در وصف موجودی چندلایه، مسئول، اراده‌ورز و فاعل تغییر سرنوشت خویش - در کانون نظام امر الهی و صحنه تدبیر قرار می‌دهد. بدین‌سان، حکمرانی انسان‌پایه، با سه‌گانه «برای انسان»، «با انسان» و «به‌خاطر انسان»، مبانی الهیاتی خویش را بر تقدّر ارزش‌های انسانی، نگاه غایی به انسان، اولویت رشد همه‌جانبه انسانی و کنش‌گری مسئولانه او استوار می‌سازد و از این‌رو، نه صرفاً یک الگوی توصیفی، بلکه یک مانیفست هنجاری برای بازسازی الهیات حکمرانی اسلامی به‌شمار می‌رود. پرسش اصلی پژوهش - «حکمرانی انسان‌پایه در مواجهه با انگاره‌های

برآمده از حکمرانی مدرن از منظر قرآن کریم چیست و چه ویژگی‌هایی دارد؟» - با تبیین تمایز بنیادین آن از تلقی‌های هابزی دولت متمرکز، نهادگرایی بوروکراتیک مدرن، خوانش خلافتی از امامت و قرائت سکولار از ولایت، پاسخی جامع یافت. ویژگی‌های کلیدی آن - مشارکت فعال امت بر محور امام، غایت رشد و صیروت انسانی، قسط و ترجیح کرامت بر صرف منافع مادی - در شبکه معنایی قرآن کریم مدلل گردید و نشان داده شد که این الگو، با نقد انگاره‌های واگذاری مسئولیت انسانی به کانون انتزاعی قدرت، قطع نسبت حقیقی انسان با زیست‌جهان خویش، تقلیل امامت به ریاست عامه و حذف امت از میدان حکمرانی، افقی نو برای فهم الهیات حکمرانی می‌گشاید. نتایج پژوهش، نه تنها بر ضرورت ورود به موقع اندیشه دینی به عرصه حکمرانی معاصر تأکید می‌ورزد، بلکه راهبردهایی عملی برای طراحی سازوکارهای نهادی مبتنی بر این مبانی الهیاتی پیشنهاد می‌کند؛ از جمله، بازسازی فرایندهای تصمیم‌سازی بر پایه مشورت، شرکت و مشارکت، بازگرداندن نسبت مستقیم انسان با عرصه‌های بنیادین حیات خویش (اقتصاد مشارکتی، تربیت خانوادگی و قسط)، و بازتعریف ولایت به مثابه محور هدایت جمعی انسانی در برابر دولت قیم‌مآب مدرن. این نظریه انسان‌پایه، با زبان فاخر قرآنی و چارچوب مفهومی قابل مقایسه با ادبیات جهانی حکمرانی، امکان حضور مستقل الهیات اسلامی را در میدان دانش حکمرانی تضمین می‌کند و از هضم آن در دستگاه‌های سکولار مسلط، پیشگیری می‌نماید. در نهایت، حکمرانی انسان‌پایه قرآنی، فراخوانی است برای بازخوانی عمیق قرآن کریم به مثابه متن هدایت و رشد؛ متنی که در آن، انسان فطرت‌مدار، با ظرفیت خلافت الهی و امانت اراده‌ورزی، در مرکز یک نظام هدایت تاریخی قرار می‌گیرد و همه ترتیبات اجتماعی، نه در خدمت انباشت قدرت، بلکه در مدار صیروت جمعی او به سوی رشد و قسط سامان می‌یابد. این الگو، نه تنها بدیل نظری برای مدل‌های غربی حکمرانی است، بلکه مانیفست عملی برای بازسازی تمدن اسلامی معاصر به‌شمار می‌رود؛ تمدنی که در آن، قیام امت به قسط، با اراده انسانی هدایت‌شده الهی، تحقق یابد.

منابع

قرآن کریم.

نهج البلاغه.

- ابن عاشور، محمد طاهر (۱۴۲۰ق). *التحریر و التئویر من التفسیر (تفسیر ابن عاشور)*. مؤسسة التاریخ العربی، ج ۲. بازگان، مهدی (۱۳۷۷). *آخرت و خدا: هدف رسالت انبیاء*. رسا.
- بووارد، تونی؛ لوفر، الک (۱۳۹۳). *مدیریت دولتی و حکمرانی*. ترجمه سید مهدی الوانی، علیرضا شیروانی، و علیرضا ذاکرافهانی. نگین ایران.
- بویر، مارک؛ رادز، رد؛ تان، شرمان (۱۴۰۱). *نظریه حکمرانی از منظر اندیشمندان*. ترجمه هادی خان محمدی و عباس خداپرست. سازمان جهاد دانشگاهی.
- تفتازانی، مسعود بن عمر (۱۴۱۲ق). *شرح مقاصد الشریف الرضی*، ج ۵.
- چوتری، واسودا؛ استاکر، گری (۱۴۰۲). *حکمرانی؛ نظریه و عمل: رویکرد فرارشته‌ای*. ترجمه روح‌الله جعفری. انتشارات دانشگاه عالی دفاع ملی.
- روسو، ژان ژاک (۱۳۹۹). *قرارداد اجتماعی*. ترجمه مرتضی کلانتریان. آگه.
- سبحانی تبریزی، جعفر (۱۴۱۳ق). *الإلهیات علی هدی الكتاب و السنة و العقل*. حسن مکی عاملی. مؤسسة الإمام الصادق (ع)، ج ۴.
- طباطبایی، سید محمدحسین (۱۳۸۹). *المیزان فی تفسیر القرآن*. دارالکتب الاسلامیه، ج ۸، ۱.
- طبری، محمد بن جریر (۱۴۲۲ق). *جامع البیان عن تأویل آی القرآن (تفسیر الطبری)*. دار الهجر، مرکز البحوث و الدراسات العربیة و الإسلامیة، ج ۱.
- طوسی، محمد بن حسن (۱۴۰۶ق). *الاقتصاد فیما یتعلق بالاعتقاد*. دار الأضواء.
- طوسی، محمد بن محمد (۱۴۰۵ق). *تلخیص المحصل*. محمد بن عمر فخر رازی. دار الأضواء، ج ۱.
- عالی، محمدباقر؛ غضنفری، مهدی؛ پورصادق، ناصر؛ پورعزت، علی اصغر (۱۴۰۳). *تعریف حکمرانی (فرا ترکیب چیستی حکمرانی)*. حکمرانی متعالی، شماره ۱۸، ص ۶۳-۸۹.
- عبدالرزاق، علی (۱۳۴۴). *الإسلام و أصول الحکم: بحث فی الخلافة و الحکومة فی الإسلام*. مطبعة مصر.
- عجم اوغلو، دارون؛ نورث، داگلاس؛ فوکویاما، فرانسیس (۱۴۰۱). *در تکاپوی حکمرانی خوب*. ترجمه مهدی مقدری. نگاه معاصر.
- عبداللین ایجی، عبدالرحمان بن احمد (۱۳۲۵). *شرح المواقف*. علی بن محمد جرجانی. الشریف الرضی، ج ۸.
- علم الهدی، علی بن حسین (۱۴۰۷ق). *الشفای فی الإمامة*. موسسه الصادق (ع).
- فخر رازی، محمد بن عمر (۱۴۲۰ق). *التفسیر الکبیر*. دار احیاء التراث العربی، ج ۱۴.
- فیض کاشانی، محمد (۱۴۱۵ق). *تفسیر الصافی*. مکتبه الصدر، ج ۲.
- کاستلز، مانوئل؛ ویلتز، پیتر؛ بکسل، گلدافل؛ تالبرگ، یوناس (۱۴۰۰). *تحولات حکمرانی در عصر جهانی شدن*. ترجمه مهدی مقدی. نگاه معاصر.
- کافمن، دانیل (۱۴۰۰). *حکمرانی خوب و توسعه*. ترجمه مهدی مقدری. نگاه معاصر.

کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۴۲ق). *الکافی*. دار الاسوه للطباعة و النشر، ج ۱.
 لاهیجی، عبدالرزاق بن علی (۱۳۷۲). *سرمایه ایمان*. صادق لاریجانی. الزهرا(س).
 نصیرالدین طوسی، محمد بن محمد (۱۳۸۲). *کشف المراد فی شرح تجرید الاعتقاد*. حسن بن یوسف علامه حلی.
 جماعة المدرسين في الحوزة العلمية بقم. مؤسسة النشر الإسلامي.
 هابز، توماس (۱۳۹۸). *لویاتان*. ترجمه حسین بشیریه. نشر نی.
 یوسفی مقدم، محمدصادق (۱۴۰۴). اقامه علمی قرآن کریم؛ مفهوم، دلایل و قلمرو. *مطالعات حکمرانی اسلامی*،
 شماره ۲، ص ۱۷-۴۰.

Contini, P. & Osmana, E. (2023). Slouching toward New Humanism. *Frontiers in Sociology*, no. 8.

Fubini, Ri. (2003). *Humanism and Secularization: From Petrarch to Valla*. Duke University Press.

Leydet, D. (2017). *Citizenship*. The Stanford Encyclopedia of Philosophy.

Rhodes, R.A.W. (1996). The New Governance: Governing without Government. *Political Studies*, no. 44, p. 676-652.